

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LVI. ÉVF.

1924. SZEPTEMBER—OKTÓBER

3. FÜZET.

IDEGEN ISTENEK.

Azt mondják sokan, hogy ma a vallás elveszítette régi varázsát; hogy, mint megvert hatalom, félrevonúlt; hogy a természettudományos világnézet térfoglalásával túlhaladott álláspont lett; hogy ma más irányok, más eszmények foglalkoztatják az embert. De nekünk úgy tetszik, hogy a vallás annyira természetes hajtása az ember lelki világának, hogy ezt nélküle elgondolni sem tudjuk. Úgy terem ez, mint a virág a földben vagy a szerelem a szívben. Korunkról sem mondhatjuk, hogy szakított volna a vallással. Sőt ellenkezőleg, minden lépését a vallás zománcával szereti bevonni s minden mozgalom élére a vallás zászlóját óhajtja kitűzni. Az emberek ritkán imádkoztak többet, mint ma. Egyházi mozgalmak, hazafias törekvések, gazdasági alakulatok, véres háborúk, egymást eltiporni akaró szándékok, szabadságellenes áramlatok mind a vallás nevében indulnak és végzik munkájukat. Mintha a vallás neve, a vallás jelszava valamely különös erőt, fényt és sikert biztosítana az emberi munkának.

Csak az a kár, hogy a vallás ebben a nagy forgalomban úgy járt, mint a pénzünk. Sok van belőle s még sem elég. Nincsen meg a lélek igaz értékeiben a kellő fedezete. Minél jobban szaporodik, annál kevesebb a vásárlóereje. Sokkal jobb volna kevesebb belőle, de az a kevés aztán lenne igaz érték, valódi arany vagy drága gyöngy. A pénzt föl lehet használni jótékonyásra, templomok építésére, az emberi boldogság előmozdítására, de föl lehet bilincsek készítésére, a mások megrontására s az igazság eltemetésére. Hogy korunk vallása csak tartalomnélküli jelszó, azt semmi sem bizonyítja jobban mint az, hogy a legellentétebb érdekek szolgálatába lehet állítani. Ha a vallás nevében háborút is lehet szítani, békét is teremteni: akkor a vallás lényege kétséges, célja bizonytalan; akkor az igaz Isten elveszítette trónját s szentélyébe idegen istenek költöztek.

Vannak, akik a vallás lényegét a hitvallásokban látják. Minden gondolatuk a hitvallások körül forog. Egy észsz eüen felépített hitvallástól várják a vallásos élet újjászületését. Úgy gondolkoznak, hogy ahol nincs hitvallás, ott nincsen hit. Mi sem akarjuk azt mondani, hogy hitvallásra szükség nincsen. Csak nem tudjuk a látszatot a valósággal, a ruházatot az emberrel összetéveszteni. Különben is a vallás ereje nem attól függ, hogy milyen ruhába tudjuk öltöztetni. A beteg szervezetnek a legszebb ruha sem ad új életerőt. A legszebben kidolgozott hitvallás is csak olyan, mint a szobor, melyet megbámulunk s melyben gyönyörködünk, de életünkre s cselekedtünkre különösebb hatást nem gyakorol. Gyenge hitvallás mellett is tehet csudákat az emberi vallásos érzés, míg a legnagyobb logikával és csiszolt elmeélel kidolgozott hitvallás mellett is élhetnek rideg és közönyös lelkek. A hitvallások a multban is ütközö pontjai voltak a hitéletnek s a szeretet és testvériség helyett kizárólagosságra, felekezeties elfogultságra, vakbuzgóságra vezettek. Ahol ezt öncéllá teszik s a vallás lényegét ebbe helyezik, onnan száműzve az igaz Isten s helyét a betü bálványa foglalta el.

Ennél még rosszabb az a másik szélsőség, amikor az ember a vallást eszköznek tekinti s a maga egyéni céljainak a szolgálatába állítja Istent. A sokat dícsért egyéni vallás nevében így keletkezik a sok önzö vallás, ahol minden a vallás színébe van öltöztetve, de alatta földies célok, anyagiás törekvések lappanganak. Így a vallás palástja alatt burjánzanak fel a leghitványabb szenvedélyek, indulatok s helyét a különböző egyének lelki világa szerint ezer meg ezer alakban a Mammon foglalta el.

A világpiacon a vallás mellett a keresztény szó is hasonló nagy forgalmat mutat. A Jézus keresztjét millió számra gyártják az iparosok s hol büszkén, hol alázatosan hordozzuk keblünkön s rakjuk föl házainkra és templomainkra, hogy hirdesse a világ előtt keresztény voltunkat. Országok fennállását, népek és nemzetek boldogulását a kereszténység lobogója alatt várjuk. „In hoc signo vinces“, ez a jelszó hangzik ismét végig a világon. Mintha egy új keresztesháború indulna a pogányság ellen. De hát vajjon mind keresztény az a kebel, melyen a Jézus keresztje csüng? Mind keresztényi az a munka, mely a keresztény jelszó alatt folyik? Sőt ez a szent hagyo-

mányokkal teljes szó is mintha üres takaróvá lett volna, melynek a hivatása, hogy fedje a lélek fogyatékoságát, az erkölcsi tartalom hiányát. Mintha a kereszténység is elveszítette volna Jézusnak Istenét, aki lélek és igazság s helyette idegen istenek oltárainál áldozna.

Éppen itt van az ideje, hogy komolyan revízió alá vegyük vallásunkat és keresztényi voltunkat. Nem teológiai formulák, szépen kidolgozott hitrendszerek által. Minden vallási reformáció az erkölcsök javításából indult ki. Nekünk is a lelkek mélységeibe kell alászállanunk s onnan kibányásznunk azokat az aranyértékeket, amelyek a vallás hitelét és értékét helyreállítják. Az igaz Istenhez csak a tiszta erkölcs útján juthatunk el. Ezen a fundamentumon épülhetnek a valódi templomok s ezen születhetik újra a kereszténység. Korunk megérett egy új reformációra. Ma még a lelkek talán gyönyörködnek az idegen istenek szolgálatában; de titkon mégis vágyódnak az egy igaz Isten után, akit csak azok látnak meg, akiknek szívük tiszta.

Vári Albert.

A MAI UNITÁRIUS HITELVEK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE.

(*Rendszeres unitárius hittan-történet.*)

— Negyedik közlemény. —

Dávid Ferencnek „*tiszta unitárizmusa*“. Az antitrinitárius hitelvek kialakulásának folytatólagos előadását az 1568-ban megjelent *De falsa et vera unius dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo*-ban kinyomtatott confessionnak ismeretésén kezdem.

A könyv címlapján a szerzők így vannak megjelölve: „*Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania (a lengyelországi és erdélyi egyetértő eklézsiák lelkész-írói által)*“, ami — Jakab Elek szerint — a két ország szabad vallásos gondolkozóinak azon időbeli szoros viszonyára s hihetően a könyv közegyetértéssel létrejöttére mutat.

A rákövetkező tartalomjegyzék (*Capita eorum, quae in primo libro continentur*) után a János Zsigmondhoz intézett ajánlólevél olvasható, mely kezdő mondatában a könyv tartalmát így jelöli meg: „*Varia haec virorum insignium fragmenta*“. A könyv tehát jeles emberek munkáinak szemelvényét tartalmazza. A *dedicatio datuma*: „*Albae Iuliae 7. Augusti 1567*“ Itt jól jegyezzük meg azt, hogy 1567-ben az erdélyi és lengyelországi antitrinitáriusok oly szoros kapcsolatban éltek, hogy papjaik közösen szerkeszthették össze a szóban levő hittani könyvet. 1567-ben a lengyelországi lancuti zsinaton Securinus János védelmezte először nyilvánosan Socinus Laeliusnak Krisztus praexistenciája elleni tanait „*adversus eos, qui Arii partes tenebant*“. Tudvalevő ugyanis, hogy Arius csak Krisztusnak intenzitását tagadta, ellenben azt, hogy Krisztus volt a legelső teremtett lény, aki által Isten mindenek teremtett, — következőleg, hogy Mária fogantatása előtt létezett, ő is hitte és vallotta. Lubieniecus a *Hist. Ref. Polonicae*-ban (190—191 l.) feljegyezte, hogy Lengyelországban Securinus János volt az első, ki a mondott évben elvette az addigi gyermekek keresztelést, azt a felnőttek vízbemerítésével (*per immersionem fiat rhanthimum*) helyettesítette s ez eljárást a skrzynnai zsinaton nyilvánosan védelmezte. Lubieniecusnak megjegyzése annyiban tévedés, hogy az első, ki lengyelföldön

a gyermekkeresztelés ellen küzdött, Gonesius Péter volt, mint ezt e tanulmányban másutt részletesen kifejtettem. Annyí azonban tény, hogy lengyelföldön 1567-ben a felnőttek vízbemerítésének Securinus volt leghevesebb terjesztője. Tudva pedig azt, hogy Dávid Ferencék éppen a *De falsa et vera cognitione* c. könyvükben és szintén 1567-ben kezdték Erdélyben hirdetni a gyermekkeresztelés téves voltát, Securinusszal való ez időbeli összeköttetésük nyilvánvaló. Az említett lancuti zsinaton a minket érdeklő két antitrinitárius pártnak jelentősebb vitatkozói a következők voltak: az egyik párton: Casanovsky János, Farnovski Stanislav, Niemojevski János, Zitinski Miklós, Falconius János, Czechowicz Márton és Bielinius Daniel. A másik párt részéről: Schoman György, Pauli Gergely, Securinus János, Albinus Mátyás, Baptista János, Crovicius Márton, Budny Simon és Calinovius Jakab. A zsinat lefolyását Budzinus Stanilav és Coscianski Albert jegyzők irataiból Lubieniecus részletesen ismertette. (I. m. 214–220 l.) Minket ebből ezúttal csak annyi érdekel, hogy a közölt névsor alapján megállapíthatjuk, hogy Dávid Ferenc és Blandrata 1567-ben az utóbbi párttal volt egy nézetben, s így a *De falsa et vera cognitione* lengyel részről az utóbbiak hozzájárulásával készült. Cikovius Stanislav kiadásában megjelent a skrynnai zsinat jegyzőkönyve is ilyen címen: Acta synodi colloquii Skrynicensis A. 1567 celebrati, cum omnibus responsionibus eorum, qui negabant: verbum s. filium Dei mundum hunc visibilem cum Deo creasse; sed asserebant, initium, suum habuisse tempore Ioannis Baptistae et Ioannis Evangelistae, ad objectiones adversae partis. A gyermekkeresztelés elleni argumentumok itt részletesen fel vannak sorolva, de egészen Socinus Laeliusnak azon írata nyomán, melyet Dávid Ferencék a *De falsa*-ba is felvettek.

A *de falsa et vera cognitione* egyes fejezeteinek szerzőit a fentti utalások nyomán nem lesz nehéz kitalálni. Ezt megkísérelte már Pokoly József is „Az unitarizmus Magyarországon” c. tanulmányában (Prot. Szemle. 1898. 303–304 lap), de megállapításai részben helyesbítésre, főképen azonban kiegészítésre szorúlnak. V. ö. Dr. Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században, (Kolozsvár, 1909. 32 s. köv. lapokat.) Valamint: Kanyaró Ferenc: Protestáns vitaíratok Melius idejéből. (Magyar Könyvszemle, 1896. 321–338 l.)

Még csak annyit jegyezek meg, hogy a *de falsa* megjelenési évét Kanyaró Ferenc előbb idézett tanulmányában 1568-ban állapította meg, mit én is helyesnek tartok. A szóban levő „Vallástétel” a *De falsa* második könyvének negyedik fejezetében latin nyelven olvasható. Én azonban közérthetőség végett itt nem latinul közlöm, hanem Dávid Ferencnek ugyancsak 1568-ból való magyar fordításában, mely először a *Rövid magyarázat* harmadik részében jelent meg.

Vallástétel:

Az egy Atya Istenről.

Hiszünk az egy Istenben, ki amaz Atya, kiből mindenek vannak és mi őbenne. 1. Cor. 8. Ki egyedül fő. Iude 1. felséges és magasságbeli, Act. 7. Luc. 1. csak egyedül láthatatlan, egyedül bölcs és egyedül hatalmas. 1. Tim. 1. Rom. 16. csak egyedül mindeneknek felettevaló Isten. Eph. 4. egyedül igaz Isten. Joan 17. egyedül Jehova Atya, kinél több nincsen. Esa. 45. egyedül a mi megigazulásunknak kútfeje. 1. Cor. 2. és azon Krisztusnak Istené és Atyja. Joan 20. Máté 27.

Ebben azért az egy magasságbeli Krisztusnak Atyjában, mennynek és földnek teremtőjében (Act. 17.) erős hittel hiszünk, legelőszőr, miért hogy csak ő egyedül az ő mértékhetetlen irtalmassága szerint idvezített minket az újonnan való születésnek mosogatásának és szent Léleknek megújításának általa, melyet mi reánk bőségesen öntött a mi megidvezítőnknek, Jézus Krisztusnak általa.

Az Atya Istennek Fiáról.

Annak utána hiszünk egy urunkban, Jézus Krisztusban, kinek általa mindenek vannak. 1. Cor. 8. magasságbeli Istennek fiában. Luk. 1., mely az Atya Istennek erejével árnyékoztatván, fogantatott szent Lélektől, a szüz Máriának méhében. Lukács 2. Máté 1., mely Krisztusban az Atya Isten az utolsó időben magát megjelentette. Heb. 1.

Ezt az Istennek fiát sem láthatatlannak, sem halhatatlannak, sem mindeneknek felette való Istennek, avagy kiből mindenek volnának, sem ömagától való Istennek soha nem valljuk lenni. De inkább ezen Krisztust hisszük, hogy volt, miképen mostan is Istent Istentől, világosságot világosságtól, igaz Istent igaz Istentől, bölcsét a bölcsőtől, teremtőt teremtőtől, és halhatatlant halhatatlantól mondjuk, az Atya Istentől, ki senkitől nem függ, kinek a Fiu e világnak vége után alája vették és nem imez avagy ama természeti szerint csak, de mindenestől fogva. 1. Cor. 15. És abban az Istennek Fiában hiszünk, ki ő maga szent Jánosnál (14.) kisebbnek mondja magát lenni az ő Atyjánál.

Egyenlőnek pedig azért hisszük lenni és mondatni, mert az Atya Isten minden ő istenségét teljes voltával nekie részécsitette és adott nekie minden hatalmat mennyben és e földön és ezen ő Fiát angyaloktól és emberektől imádatni akarta. Máté 18. Hebr. 1.

Ezt azért a látható Krisztust mondjuk az Atyától egyetlen egy születettnek lenni, Joan 1, melynek kivüle más nincsen,

Es. 45. egyetlen egy közbejárónak 1. Tit. 2. Eleveneknek és holtaknak bírójának és ítélőjének 2, Tim. 4. anyaszentegyháznak egy fejének. Ef. 5. Ki dicsérendő Isten örökké, Rom. 9., kit imádunk és ápolgatunk és tiszteljük és kiben örökké bízunk a magasságbeli Istennek öröktől fogva való végezése szerint. Valljuk azért Pállal egyetemben 1. Cor. 2., hogy semmit mi egyebet nem tudunk, hanem csak a megfeszült Jézus Krisztust.

A szent lélekről.

Hisszük a szent lelket is lenni az Atya Istennek és a Fiúnak lelkének. Máté 3., 10., 12., Luk. 4. Rom. 8., 1. Cor. 2., 3., 2. Cor. 3., Gal. 4. Eph. 3. Phil. 1. Act. 2., mely az Atyától származik. Joan 15. és a Fiúnak általa adatik a híveknek Tit. 3. Ki szereztetett Istentől a mi gondviselőnknek Joan. 14. tanító, Luc. 12. és lelki ajándékoknak osztogatója 1. Cor. 12. Hebr. 2.

Istennek pedig őtet nem merjük nevezni, mert soholt az írás azt nem műveli. Segítségre hívnia avagy imádnia annál inkább nem, mert semmi hitelre való példa erről nincsen. És a Krisztustól előnkbe adattetott könyörgésnek, imádkozásnak és segítségre való hívásnak módjának nekünk elégnek kell lenni. Máté 4., 6., Joan. 4., 9., 11., 14., 15., 16., 17. Act. 1., 4., 12. Eph. 1., 6., Heb. 8.

Ezt a confessiót a *de falsa et vera cognitione* könyvben egy igen fontos bevezetés előzi meg, mely talán magánál a confessionál is mélyebben bevilágít az „egy Isten” fogalmába. E rész magyar fordításban így hangzik: „Isten magát Mózes által a deuteronomiumban a mi egy Jehováknak (pro uno J. nostro) jelentette ki, ki nem csupán igéjével és lelkével létezett öröktől fogva, hanem a többi összes erőivel és képességeivel (cum ceteris omnibus suis potentiis et virtutibus) is. Nehogy azonban a rossznyelvűek ez állításban (t. i. azon állításban, hogy Isten, továbbá igéje és lelke, vagyis e három fogalom egyenlőképen öröktől fogva létezett) egy új szentháromságot fedezhessenek fel, kijelentik, hogy az ige és a lélek szerintük nem személy, egyén vagy más szofizma alakjában él Istennél, hanem mint erő (virtus) és ténykedés (dispensatio), melyekre ép úgy szüksége volt a világ teremtésénél, mint a kezeire. Az igéről sem állítják, hogy az az Atya lényegéből öröktől fogva született fiú, hanem az uralkodó Istennek bölcsessége, akarata, tehetsége, melyet régebben a prófétákban vagy más módokon, most pedig a Fiában határozottabban nyilatkoztatott ki. A szentlélek is Istennek ajándéka, képessége, ereje, nem pedig egy harmadik személy vagy viszony (relatio). Nincs tehát miért nyugtalanzkodnunk a különbségek felkutatásában, mikor Istennek igéje tulajdonképpen nem más, mint maga a beszélő Isten

s a szent lélek annyi, mint Istennek ereje és hatalma, azaz maga a hatalmas, a szent Isten".*

Íme, az erdélyi és lengyelországi antitrinitáriusoknak az a hitvallása, amelyből a tiszta unitárius hit kifejlődött. Ezt az állítást most egy újabb adattal toldom meg, miután szerencsés véletlen egy igen fontos adatot juttatott kezembe. Azt mondtam ugyanis, hogy az erdélyi és lengyelországi antitrinitáriusoknak 1568-ban a *De falsa et vera cognitione* című könyv volt a reprezentáns hittani könyve. Ehhez most azt teszem hozzá, hogy 1570-ben, e könyvnek második kiadásában, már a magyarországi papok is magukénak vallják azt. Erről a második kiadásról eddigelé nem tudtunk semmit. Kutatásaim közben kézembe került a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában a *De falsa et vera*-nak egy olyan példánya, mely 1767-ben „ex libris Petri Kandal de Bölön“-ből Georgius Nagy de Nagyajta könyvtárába jutott. E könyvnek több lapja hiányzott, mit egykori tulajdonosai facsimile írással pótoltak. Hiányzott a címlapja is, ami helyett betűhű másolatban kézírásos címlap olvasható. Van azonban e könyvnek egy második címlapja is, melynek szövege a következő: *De falsa & vera | unius dei patris, filii & spiritus | sancti cognitione | libri duo. | Authoribus | pastoribus ac ministris ecclesiarum dei in | Hungaria, Sarmatia & Transylvania | qui in coelestis doctrinae veritate consentiunt | 1. Thessalonic. 5. Omnia probate, quod bonum est, tenete. | Albae Juliae | 1570.* Ennek a címlapnak második oldalán, miként az elsónél is volt, ismét a tartalomjegyzék következik. A rákövetkező lapokon ajánlólevél olvasható Erzsébet angol királynőhöz. Megszólítása ez: *Dominae Elizabethae, serenissimae reginae Britanniae, Franciae, Hiberniae & c. Ecclesiaeque renascentis nutrici, propugnatricique pientissimaeque & c. Gratiam & pacem per Jesum Christum, Filium Dei unicum ac unigenitum, universi pastores & ministri ecclesiarum Dei in Hungaria, Sarmatia & Transylvania, qui in coelesti doctrina veritatis consentiunt, synceris pectoribus precantur.*

* Ezt a fontos passust latinul is idézem... „Ne vero de more hic in stultent mali interpretes dicentes, nos novam Trinitatem confinxisse (eo quod Deum semper fuisse cum suo verbo et spiritu sancto confessi simus) dicimus, verbum domini et spiritum sanctum non eequidem fuisse apud Deum personas, individua aut aliud sophisticum, sed fuisse ipsius virtutes et dispensationes. Nec verbum illud esse filium aliquem genitum de hypostasi patris ab aeterno asserimus, sed esse Dei imperantis sapientiam sive voluntatem et potentiam, qua decretum mentis suae olim in prophetis et aliis modis, nunc loquendo in filio apertius demonstravit. Spiritum sanctum etiam esse illius Dei donum, potentiam et virtutem, non tertiam aliquam personam vel relationem. Nec est cur simus solliciti in distinctionibus vestigandis, cum nihil aliud sit Dei verbum, quam ipsemet Deus loquens. Et spiritus sanctus quam Dei patris vis, atque potentia et ipsemet Deus potens et sanctus.

(*De falsa et vera*... EE oldal.)

Az ajánlólevél bezáró sorai így kezdődnek: Datum Alba Julia in Transylvania, sub intium anni Dominni MDLXX.

Ez az ajánlólevél rendkívül nagyértékű, mert belőle megtudjuk, hogy a kolozsvári antitrinitáriusoknak s így elsősorban Blandratának és Dávid Ferencnek 1570-ben közvetlen összeköttetése volt Angliával. Amikor tehát azt mondjuk, hogy az erdélyi antitrinitárizmusból fejlődött ki előbb az angol (s később az amerikai) antitrinitárizmus, ez az idéztem könyv, *De falsa et vera unius dei patris filii & spiritus sancti cognitione libri duo*-nak 1570-ből való második kiadása a legelső és legfontosabb döntő bizonyítékunk. Hogy e könyv kiknek a közvetítésével s minő eredménnyel szerepelt Angliában, azt e tanulmány folyamán részletesen akkor fogom elmondani, amikor az angol unitárizmus kifejtésére kerül a sor. Itt legyen elég egyelőre közölnöm, hogy Dávid Ferencnek s társainak közvetlen összeköttetését Angliával e felfedezésemmel sikerült bebizonyítanom.

Mondhatjuk ezt úgy is, hogy annak az antitrinitárizmusnak, melyből az erdélyi, a magyarországi, a lengyelországi és az angliai unitárizmus kifejlődött, közös alapja a *De falsa et vera* című könyvben volt letéve. Ha azt az elvi alapot, melyet fentebb hiteles idézetek alapján ismertettem, röviden össze akarjuk foglalni, akkor a következőket kell mondanunk: Dávid Ferencék hittek az egy, ömagától való örök Istenben; aztán hittek Krisztusban, ki ugyan nem öröktől fogva való, mert „az Atya Istennek erejével árnyékoztatván fogantatott szent Lélektől a szűz Máriának méhében”, tehát Isten akaratából lett és így időbeli lény, — mindazonáltal ő is Isten, „mert az Atya Isten minden ő istenségét teljes voltával nékie részesítette és adott nekie minden hatalmat mennyben és a földön.” Hitték a szent lelket is, de arról azt tartották, hogy az nem Isten, hanem csak Istennek ereje, ennél fogva az nem külön önálló fogalom, hanem Isten fogalmának szerves része. Ennek az Isten-hitnek kiegészítése a következő váltság-tan volt. Az emberiség Ádámnak bűne következtében bűnös lett s elkárhozott. Ez ősi, eredendő bűntől Isten az egykor szabadakarattal bíró, de a bűn következtében szabadságát elveszített emberiséget olyan formán szabadította meg, hogy Krisztust, illetőleg Krisztusban az egész bűnös emberiséget keresztre feszítették, hogy Krisztus testének jelképében keresztre feszítessék s meghaljon a bűn. Ilyen formán Isten „az ő fia vérenek kiontása által mindeneket mennyben és földön újonnan teremtett” vagyis „önmagával az emberi természetet megbékéltette”. E váltság-tanból önként folytak a következő fontos állítások: Krisztus Isten volt, mert magára vehette az egész emberiség bűnét; viszont nem volt egyenlő Isten az öröktől fogva létező Istennel, mert az örök Isten csak Ádám bűnbeesése után határozta el Krisztusnak megteremtését. E Krisztust Istenként tartozunk imádni, mert halála által minket ő teremtett újjá. Minthogy pedig Isten Krisztus haláláért bocsá-

totta meg az ősi bűnt, ennél fogva az emberiség üdvösségének Krisztus halála volt a váltságdíja, nem pedig a mi jócselekedeteink. Ennél fogva annak, aki üdvözülni akar, elég hinnie Krisztusban. A többi aztán elvégzi helyette Krisztus.

Hogy a fentiekben valóban helyesen értelmeztük a *De falsa et vera antitrinitárius confessioj*át, azt „az orthodox értelmet valló és védő magyarországi lelkészeknek, tehát a kálvinistáknak Dávid Ferenc és Blandrata György egység hívők ellen egy értelemmel elfogadott és a nagyváradi zsinaton 1569 okt. 10. megerősített határozatának” alábbi idézete is bizonyítja:

„Kárhoztatjuk a modern Ario-Sabellianusoknak és a többi bárminemű pogányoknak szörnyű káromlásait, kik tagadják, hogy az Atyaisten öröktől fogva való Atyja mi Urunknak, a megváltó Jézus Krisztusnak, hanem szemtelenül és az írás ellenére azt hazudják, hogy az Isten volt egykor, amikor még nem volt Atya, mely annyit tesz, mint azt terjeszteni, hogy Isten volt valamikor a maga bölcsessége nélkül, az ő logos-a vagy igéje nélkül, aki az Isten fia, aki által lettenek az idők is. Aztán kárhoztatjuk Isten örök tulajdon és egyszülött fiának az egész világ idvezítőjének ellenségeit is, akit ez ál-atyafiak is tagadni merészkednek és kiról azt hirdetik, hogy ő csak időszerinti fiú testére nézve és kiról azt mondják, hogy Istenné lett ember, ki más örökbefogadott fiakat az ajándékokkal mul felül, vagyis hogy ő Isten fia, nem természeténél fogva, hanem csak a kegyelem gazdagságában való részesülés által, a szentírás teljes értelme ellen, amely vallja, hogy a Krisztus az élő vagy örök Istennek tulajdon egyszülött fia, örök Isten, mindek felett örökké imádandó, seregek Istene. Továbbá kárhoztatjuk a Szentlélek ellen való káromlásait azoknak, akik annak istenségét és valóban létező személyiségét nyilvánosan tagadni merészelik, hanem azt mondják, hogy az csak erő vagy indulat bennünk teremtményekben s nem kell hinnünk a Szentlélekben, sem pedig segítségül hívünk azt”.*

Hogy ennek az antitrinitárius hitvallásnak hol vannak a legkönnyebben vitatható részei, azt Melius Juhász Péter és Károli Péter nagyon jól tudták s utóbb maga Dávid Ferenc is belátta. Rendkívül érdekes dolog azonban tudni azt, hogy a *De falsa et vera antitrinitárius hittana* ellen a magyar kálvinisták nem tartották elégnak itthon, Magyarországon, illetőleg Erdélyben védekezni, hanem Károli Péter nagyváradi kálvinista lelkész 1571-ben *Brevis erudita et perspicua examinatio orthodoxae fidei de uno vero Deo, Patre, Filio et Spiritu Sancto adversus Blasphemias Georgij Blandratae et Francisci Davidis errores, libris duobus comprahensa* címen Wittenbergben adott ki egy 424

* Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 653–654 l.

oldalra terjedő könyvet, mintegy arra számítva, hogy a *de falsa et vera*-nak európai hatását csak az akkori tudományos világ központjában megjelenő könyvvel lehet mérsékelni.* E tény mindennél jobban mutatja Dávid és Blandrata antitrinitárius mozgalmainak valóban európai jelentőségét.

Mi volt ennek az 1570 körüli erdélyi antitrinitárius hitnek a legvitathatóbb része? Károli Péter idézett könyvében világosan megmondja: az, hogy két Istent tanított.** Ha a háromságra azt mondják az antitrinitáriusok, hogy az képtelenség — írja Károli (i. m. 33 lap), — akkor minő jögon állítják, hogy a kettő, t. i. az Atya és a Fiu, egy isten. Dávidék azt mondják, hogy Krisztus ép úgy igaz Isten, mint az Atya s mégis hiszik, hogy nem kettő, hanem egy Isten van. Ha ezt a számtani észszerűség alapján állítják, akkor bizonyítsák is be, hogy a kettő annyi, mint egy. „Dávid Ferenc és Blandrata — írja tovább Károli Péter (i. m. 34 l.) — tagadják, hogy a Fiu ugyanazon Isten volna, mint az Atya. Erre azonban kérdezem, hogy mi ez, ha nem egy helyett több Istennek fabrikálása? Szerintük egyik Isten az öröktől fogva való Isten, mennynek és földnek teremtője, vagyis az Atya; másik az időben formáltatott Isten, ki a senkitől nem függő, egyedül önmagától való Isten által teremtetett. Az olvasó ítélje meg: Nem két különböző Istenről van e itt szó“***

* A könyv Hagymási Kristófnak van dedikálva. A Károli könyvének keletkezéséről a Dedicatoria következő sorai érdekes fevilágosítást adnak: „Initio nihil minus erat in animo, quam scriptum hoc tenue et immaturum forsitan in lucem emittere, tamen consilio et petitionibus eruditissimorum virorum propositum immutare coactus sum. Missi itaque illud Vitenbergam, ad viros Reverendos doctrina, pietate et dignitate praestantes professores, sacrae theologiae praeceptores nostros, perpetua reverentia et gratitudine colendos, ut si hi iudicarent invulgandum, publicaretur, sin minus, aliorum eruditiorum scripta expectarentur“.

** „Extra et praeter omne Dei verbum Franciscus Davidis et Blandrata geminos Deos inaequales docent. Nostrarum ecclesiarum doctrinam hoc nomine calumniose carpunt et exagitant, quod pluritatem deorum contineat“ (i. m. 38. l.)

Maga Dávid Ferenc is elismerte, hogy ellene ezt hozták föl főargumentumul. Az *egy Atya Istennek és az ő áldott szentfiának, Jézus Krisztusnak, istenségekről igaz vallástétel* című 1571-ben Kolozsváron megjelent könyvében ezt az ellene felhozni szokott vádat így formálta meg: „A szentírás egy Istent ád mindenütt előnkbe. Ezokáért az Atyát és a Fiát avagy egy Istennek mondja avagy két Istennek. Ha két istennek vallja, mindjárt Dávid Ferencnek Istennek igéje ellen való tudománya kitetszik, mert az írás két Istent nem ismer. Ha pedig egy Istennek vallja lönni, tehát meg kell engedni, hogy az igaz Isten nemcsak az Atya a Fiu nélkül, hanem az Atya, a Fiu és Szentlélek egyszersmind“ (Rriij — 4. oldal.) A kettős Istenség vádjának e megfogalmazása egészen kálvinista szellemű s főképen Károli Péter könyve alapján készült.

*** Ugyanezt a gondolatot más helyen (i. m. 328 lap) így írja: Si Pater et Filius eandem habent divinitatem, unum quoque Deum esse necesse est, quia divinitates plures aut plures Deos fingere nefas est. Sed Franciscus

Krisztus időbeli istenségének Károli szerint különben egy nagyon drasztikus akadály is van. Az antitrinitáriusok azt tanították — írja i. m. 415. lapján —, hogy Krisztus előbb ember volt s azután lett Isten. Dehát hogyan születhetett Krisztus emberré, sőt egyáltalában hogyan születhetett? Azt mondják, hogy Isten teremtette? Jó, dehát „nagy bolondság elhinni azt, hogy valaha fia legyen annak, akinek soha nem volt felesége“ (Magna proinde est stultitia, credere, quod qui conjugem non habuit, filium aliquando habere potuerit)* Aztán a szent Lélekről való antitrinitárius felfogás körül is baj van, mert ha az nem Isten, akkor mivé lesz az abban, aki megtelik szent lélekkel? Nem Istennel telünk-e meg ilyenkor, hanem egy olyan erővel, ami akármilyen más lehet, csak éppen Isten nem?***

Dávid Ferenc két könyvben válaszolt Melius és Károli ellenvetéseire. Egyik könyvének címe ez: *Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz fiáról, a názáreti Jézusról, igaz Messiásról a szentírásból vött vallástétel*; a második pedig ez: *Az egy atya Istennek és az ő áldott szent fiának, a Jézus Krisztusnak istenségekről igaz vallástétel*. Mindkét könyv 1571-ben jelent meg, még pedig az előbbi 1571 márc. 25-én, 11 nappal János Zsigmond halála előtt s így még a fejedelem életében iratott; az utóbbi 1571 ápr. 22-én, vagyis a fejedelem halála után, de eltemetése előtt, tehát akkor, amikor az interregnum idején Erdélyországgal együtt az unitarizmus is a legbizonytalanabb jövődől sejtelmek között élt. Az első könyvet Dávid Ferenc Hagymási Kristófnak, az erdélyi hadsereg főparancsnokának dedikálta, kiről tudva volt, hogy nemcsak unitárius, de Békés Gáspárnak is bizalmas barátja és híve; a második könyvet pedig Békés Gáspárnak ajánlta. Ezt itt azért

Davidis Patrem et Filium eandem divinitatem habere concedit. Ergo concedit oportet Patrem et Filium esse unum verum Deum“.

És ismét így: „... Proinde Patrem et Filium aut unum esse Deum dare, aut geminos constituere deos necessum est. Quod si duplicem fatebitur Deum Franciscus Davidis cum suis complicibus manifesto convicta eius impietas est. Pluralitatem siquidem Deorum scripturae sacrae execrabilem esse saepe diximus. Quod si dabit unum esse Deum, fateri quoque oportebit verum Deum non Patrem solum esse, sed cum Filio et spiritu sancto hoc nomine censerit. Verum enimvero saepe nobis auditum est, Franciscum Davidis in publicis disputationibus diserte professum esse, se Filium non agnoscere eundem cum Patre Deum, unde liquido constat geminos illi deos esse, quorum alter quidem aeternus, alter vero temporalis et formatus sit. Non contra ex scripturis dicimus, Filium cum Patre unum esse Deum, quandoquidem deorum aut plurium turba prophetis et apostolis incognita fuit“. Stb.

* E gondolatot eképen is stilizálta: „Christus Franciscoblandranus patriarchis, prophetis et apostolis, filius Dei naturalis non est, nec genitus in mysterio a Patre ante tempora secularia, sed filius est tantum hominis in tempore ex nihilo formatus et productus; cum et ordo naturae repugnet et rationi consentaneum non sit, ut qui conjugem nunquam habuit, filium gignere potuerit.“ (i. m. 415. l.)

** I. m. 326. lap.

fontos tudnunk, mert belőle megtanuljuk, hogy Dávid Ferenc János Zsigmondnak halála után is megmaradt az unitárius főurak politikai pártjában. Blandrata például s vele együtt mindazok a külföldről Kolozsvárra került antitritáriusok, kikről fentebb szólottam s alább ismét beszélni fogok, János Zsigmond halála után Békés Gáspár mellől még a fejedelemválasztás előtt átpártoltak Báthory István hívei közé. E nagyfontosságú tényrt alább részletesen fogom ismertetni.

A két könyv közül az utóbbit Dávid Ferenc ezidőbeli legfontosabb hittani munkájának tartom. Ha az ember azt figyelmesen összehasonlítja a *De falsa et vera*-val, úgy találja hogy *Az egy atya Istennek* címűben semmi olyan állítás nincs, ami a *De falsa et vera* megfelelő passzusaiából utólagosan kimagyarázható ne volna. Mindazonáltal aki csak a *De falsa et vera*-t ismeri, az semmi szín alatt sem fogja olyan tisztán s világosan látni Dávid Ferencnek ezidőbeli hitét, mintha *Az egy Istennek* című könyvet is olvasta. Az az erőteljes és alapos kritika, amiben a kálvinisták a *De falsa et vera*-t részestítették, feltétlenül jóhatással volt Dávid Ferencre: arra indította, hogy a megkezdett irányban még jobban belemerüljön a kérdések tanulmányozásába. Alább szemelvényekben idézem *Az egy atya Istennek* főbb állításait s az olvasó látni fogja, hogy e könyv sokkal mélyebben fogta meg az unitárius hit egyes állításait, mint a *De falsa et vera* confessioja.

„Minden keresztény érti és tudja ezt — írja Dávid Ferenc —, hogy egész vetélkedésnek sarka ebben függ, hogy az ellenkező fél ezt vallja, hogy a Krisztus öröktől fogva azon Isten legyen, ki az Atya, azon isteni természetért, más legyen pedig különböző tulajdonságért avagy személyért. Én pedig azt vallom, hogy öröktől fogva Isten nem volt, hanem mikor fogantatott, született és az ő Atyjának ereje által csodákat tett és tanított, — mondattatott és megbizonyított Istennek lenni.“ (i. m. 85. l.) „Mert nyilván vagyom, ha öröktől fogván való Isten (lenne) a Krisztus, nem szükség volt őtet megszentelni, megkenni, Urrá és Krisztussá tenni, mert öröktől fogva ugyanaz volt.“ (i. m. 86. l.) Tehát: „nem két Istennek mondattathatik az Atya és a Fiú.“ (i. m. 36. l.) Itt Dávid Ferenc melleleg válaszol Károli Péternek drasztikus argumentumára is: „Ez ellen — írja — azt vallják a pápások (t. i. Károliék): a Krisztus nem egyszer született Fiú, hanem kétszer. Először öröktől fogva az első személynek, az Atyjának, állatjából anya nélkül; másodszor született idő szerént anyjától atya nélkül“ (i. m. 126. l.). Ez állítás értelme emberileg megfoghatatlan.

Ezekben válaszolván Dávid a kálvinistáknak, hozzá lát saját pozitív hitének kifejtéséhez. Fejtegetéseinek egy részében azt magyarázza, hogy Krisztus nem egyenlő és azonos Isten az Atyával. „Az Atya, a Fiú és a Szentlélek — úgy mond — egy Isten nem lehet, mert az Istenség önmagában és az ő

természetében sokfelé nem oszol, elegyítés és osztlás nélkül marad ő magában és egyedülvaló és önmagától való. Mert ha ezt úgy osztod, hogy teljesképen az Atyában is legyen, a Fiuban és a Szentlélekben is, annak az egyistenségnek mivolta semmiképen meg nem maradhat“. (i. m. 21 l.) Az őtestamentumban, az első teremtéskor, ez az egy Isten egyedül és közvetlenül teremtett mindeneket. (i. m. 124 l.) Az ember az első teremtésnek bűn nélkül való ártatlan volt. Azonban az ördög incselkedése folytán Ádám és Éva bűnbe estek s általuk — az eredendő bűn folytán — az egész emberiség bűnös lett. Sok idő telt el a bűnös állapotban, mikor Isten tiszta ígéje helyett a törvény uralkodott e földön. Végre megszárván a bűnhődő emberiséget, „az Atya Isten az asszonyi állatnak magvát megígéré, kinek általa önmagának az emberi nemzetet megbékéltette; az Ő Fiának vérenek kiontása által mindene­ket mennyben és földön ujonnan teremte, felépíte és egy célra hozá“. (i. m. 127 l.) Ez eset a második teremtés, melyet Isten Krisztus által vitt végbe. Ki volt ez a Krisztus? Hogy minél határozottabban kitűnjék Dávid Ferenc válasza e kérdésre, néhány meghatározását idézem: „Nem az Isten lett emberré, hanem az ember Jézus Krisztus hivattatik, születésének utána, velünk való Istennek, erősnek és hatalmasnak, a jövő világ atyjának, hogy mi, emberek, kik az Isten képét és hasonlatosságát elvesztettük vele a bűnnek miatta, az ember Jézus Krisztus által, ki Urrá és Krisztussá helyeztetett, Istennek fiai lehetnénk és az ő bölcsességéből mindnyájan vehetnénk“. (i. m. 32 l.) „Nem az Isten lött emberré, hanem az ember Jézus Krisztus helyeztetett, szenteltetett és rendeltetett Istenné és Istennek formája, képe és ábrázatja, hogy mi, emberek, ő általa az Istennek ábrázatja, képe és formája lehetnénk, melyet mi az első teremtésben elvesztettünk valá“. (i. m. 46. l.) „Semmi könnyebb, mint megbizonyítani a Krisztus-istent, ki ön­nen magát megalázta és szolgálai ábrázatot föl­vevén, magaviseletében és hasonlatosságában találtatott mint egy ember, és engedelmes lött mind a keresztfának haláláig­lan. Ezért ezt a Krisztust az Isten felmagasztalta és oly névvel ajándékozta meg, mely minden nevek felett vagy on, hogy mindenektől imádtassék és minden nyelv őfelőle vallást tegyen“. (i. m. 116 l.) Mind e sokféle értelmezésnek az a meggyőződés az alapja, hogy „a Krisztus akkor kezdett valóban (létezni), mikor a szűztől született“ (i. m. 91. l.). „Az ember Krisztus tehát a bűntől megválva, mihozzánk mindenben hasonlatos“ (79 l.). Ez az első tétel, amire Dávid Ferenc Krisztusról szólván eljutott s ami ilyen világosan előbbeni műveiben nem található meg.

Az már most a további kérdés, hogyan lett Istenné ez az emberré született Krisztus? „Az ember Krisztus formáltatott a szűznek méhében a Szentlélektől“ (i. m. 79 l.). „Mikor

mi azt mondjuk, hogy a Szentlélektől fogantatott. értjük az, atya Istennek a magasságbeli erejét és hatalmát, mely atya Isten őtet fogantotta a szűznek méhében“. (i. m. 81 l.) „Az Isten megkente a názáreti Jézust szentlélekkel és hatalommal avagy erővel, ki ide s tova járt, jól tévén és meggyógyítván mindeneket, kik az ördögtől rabságban tartatnak vala“. (i. m. 89 l.) Krisztus tehát emberré született, de a szentlélek ereje által Istenné lett. Ez a második alapvető tétel Dávid Ferenc ez időbeli christológiájában.

„Valamikor a mi írásunkban olvasod, hogy a Krisztusban az Atya Istennek istensége vagon, értsed, nem az ő istenségének állatjáról, mellyel Isten az Atya, hanem értsed az ő Istenségének teljes voltáról, erejéről, mindenhatóságáról és az isteni birodalomnak méltóságáról és felséges voltáról. Maga az Istenség csak az atyáé, miképen az Atya is csak egyedül ömagától való Istennek nevezetik a szentírásban. De a mi Urunk Krisztus Jézusban nem az az istenség lakozik, hanem annak az Istenségnek teljes volta“. (i. m. 30 l.) „Az istenségnek teljes voltát mondja lenni, az az erőt és hatalmat, mellyel a rettenetes nagy kínt és halált szenvedte és vérét a keresztfán kioltotta, melynek általa megváltott és megszabadított minket“. (i. m. 31 l.) E mondatokban Dávid Ferenc észrevehetőleg küzd az akkori magyar nyelv kifejező képességének fogyatékosságával. Nagyon jól ki lehet venni gondolatát, de mőndatai mégsem szabatosak. Azt akarta mondani, hogy Istennek teljessége annyi, mint Istennek lelke, melyet e földön különböző mérték szerint mindnyájan magunkhoz vehetünk anélkül azonban, hogy ezáltal azonos Istenné válnánk az egy, ömagától való örök Istennel. Ezt a gondolatot, — mely a harmadik alapvető állítás Dávid Ferenc hitrendszerében — a következőképen fogalmazta meg: „Egy Istenről emlékezik az írás; többről is emlékezik. Az egy Isten, az én atvám, az ő méltóságában és tisztességében megmarad, ahhoz engemet nem számllalom. De vannak ezenkívül, kik Isteneknek nevezetnek. Ezokaért én is ugyan Isten lehetek és annak nevezhetem magamat, noha nem azon egy Isten vagyok, ki az atya, hanem attól megszenteltetem és e világra elbocsáttattam“. (i. m. 54 l.) „Én is méltán mondom magamat Istennek, hogy megszenteltetem az én Atyámtól és e világra bocsáttattam“. (i. m. 78 l.) „Nemcsak Adám pedig, hanem mindnyájan, kik születünk, méltán Istennek fiai nevezetünk, kétképen: mert nem születünk az ő rendelése nélkül és hatalma nélkül; és viszont az ő lelke nélkül nem születünk újonnan. Mindazonáltal nagy különbség vagon miközöttünk, Adám között és Krisztus között“. (i. m. 79 l.)

— Annak a különbségnek meghatározása, ami az emberek mint Istennek fiai és Krisztus mint Isten fia között van, Dávid Ferenc hitrendszerének ötödik alapvető állítása. „A szent lélek

mérték szerint vagy az angyalokban, profétákban és a többiben és a fejedelmekben, melyek noha a több emberekhöz hasonlók, az emberi természetért, de efelett találtatik öbennek méltóságosb dolog a tisztért, miért Istennek neveztetnek. Szintén azonképen, noha az ember Krisztus formáltatik a szűznek méhében a szent lélektől, mindazonáltal ebben az ember Krisztusban oly mennyei erő és hatalom építettik fel, melyért Istennek és Istenhöz egyenlőnek méltán mondattatik". (i. m. 79 l.) „Ezzel különböz a Krisztus minden egyéb szentektől, hogy az Isten az ő erejével, hatalmával, életével benne vagyon, de eképen vagyon, hogy az ne legyen saját övék. A Krisztusnak pedig úgy adta, hogy saját övé és adhatja és adja azt, mint a bűnnek bocsánatját és az ő szent Atyjának minden javait, valakinek ő akarja. Tudniillik azoknak, kiket a kegyelmes Atya azokkal bőségesen meg akart látogatni ő általa, mint közbenjárónk által". (i. m. 90 l.) A lényeg e tételnél azon állításban van, hogy mi, emberek, Istennek lelkét csak saját személyünk részére kaptuk s azt másnak tovább nem adhatjuk. Erényes szülőknek haszontalanok lehetnek gyermekei, noha Isten a szülőket megihlette lelkével, — — mert mi emberek, Istennek lelkét másnak tovább nem adhatjuk. Ellenben Krisztus azt közölheti mindenkivel, ki benne bízik. „Aki a Krisztusban hiszen, nem a Krisztusban hiszen, hanem abban, aki őtet elbocsátotta" (i. m. 121 l.) — mondotta Dávid Ferenc. Krisztusnak igaz istensége épen ebben a közvetítő, közbenjáró lényegében van. Ez tehát a különbőség az emberek és Krisztus istenfiusága között.

Mi a különbség Isten és Krisztus között? „Az atya azért Isten, hogy kezdetben a mennyet, földet teremtette egyedül, minden segítség nélkül. A Fiu pedig azért a mi Istenünk, hogy az atya Isten az időnek beteljesítésében ő általa mindeneket teremtett és felépített, amelyek az ördögnek általa megrontatának vala. Az atya Isten azért Isten, hogy minden jónak kútfeje. A Krisztus pedig minékünk azért Istenünk, hogy minden javainak és az ő bölcsességének drága kincseit öbenne helyeztette az atya Isten. Az atya Isten azért Isten, hogy az atya őtet adta minékünk, hogy ő általa üdvözlünk és az örök életet vegyük. És miérthogy az Atya önekie az életet adta, miképen az Atyában ömagában vagyon, hogy azonképen a Fiuban is legyen". (j. m. 35 l.) „A különbség az Atya és Fiu között: tiszteljük az Atyát és minden jónak kútfejének valljuk lönni. A Fiut is tiszteljük, hogy minden jókat az ő Atyjától vött miérettünk és minékünk lett legyen az Atya Istentől igazságunk, szentségünk és váltságunk, hogy mindnyájan az öneki adott bőségből vehetnénk. Tiszteljük a Fiut is a lelki jókért, melyeknek megadásokért adatott minékünk a Krisztus, őtöle kérjük és várjuk és bizonyosak vagyunk, hogy őáltala adja meg minékünk azokat az Atya. Különbben tiszteljük pedig az Atyát,

mert ő senkitől azokat nem veszi, hanem az ő Fiának általa és ő érte ad minékünk mindeneket". (i. m. 102 l.) Ennek a sok magyarázatnak rövidre fogott lényege ez: „Az Atya Istenhöz senki nem hasonlítatik és ő egyedül önmagától volt. A Krisztus noha Isten, azok közé számláltatik, kik megszenteltettek és evvel különböz, hogy az ő megszentelése mérték nélkül való és hogy az Istennek teljes volta valóban lakozik őbenne és őtet az egy Atya Isten elbocsátá e világra". (i. m. 57 l.)

Krisztus tehát azért isten, mert közbenjáró. Ez Dávid hitrendszerének hatodik főtétele. „Eképen immár a Krisztusra tekintünk és legelőször őtet úgy, mint közbenjárónkat lönni valljuk miközöttünk és az Atya Isten között, kihöz mi semmiképen nem férhetünk, hanem csak ő általa. Másodszor, hogy úgy legyen mi közbenjárónk, hogy ugyan megadója is legyen azoknak, melyeket az Atya Istentől az ő nevében kérünk és ő tőle kívánunk Krisztus Urunknak tanítása szerint". (i. m. 104 l.) „Az Atya mindeneket adott az ő Fiának és parancsolja, hogy őtet hallgassuk, őbenne higyjünk, őtet tiszteljük és imádjuk, sőt a mihozzánk való jóvoltának és bölcsességének minden drága kincseit őbelé helyezette, hogy az ő bölcsességéből mindnyájan vehessünk. Hogy eképen tisztelvén a Fiat, tiszteljük az Atyát és híven a Krisztusban, higyjünk az Atyában, mely Atya a Fiuban tiszteltesék". (i. m. 107 l.)

Ezek Dávid könyvének s ez időbeli hitrendszerének főbb állításai. Benne három dolog a legfontosabb. Egyik az egy őmagától való örök Isten fogalmának az eddigieknél szabatosabb megjelölése. Másik az emberré született Krisztusnak a szent lélek által Istenné válása. Harmadik a megváltástan. Majd látni fogjuk, hogy az egy Istenről való e nézete csekély módosítással változatlanul marad évszázadokon keresztül s legkardinálisabb tétele lesz a mindenkori unitárius hitnek. Azonban Krisztusról való tanításának második felét, az Istenné válásról szóló részt, valamint az egész megváltástant teljesen megfogja változtatni.

Az alábbiakban e hit változást szándékozom előadni. Hogy az olvasó előadásomat könnyebben követni tudja, néhány tájékoztató szót kell előre bocsátanom. 1571-től kezdve körülbelül 1575 végéig Erdélyben az antitrinitarizmus a leglátásabb forrongás képét mutatja, amin csak akkor tudunk eligazodni, ha e forrongásnak egyes pártjait s az egyes pártoknak nem mindenben és nem mindig egységes és következetes felfogását el tudjuk egymástól különíteni. A mi szempontunkból kétségtelenül Dávid Ferenc nézetének megismerése volt a legsürgősebb. Ezt a fentebbi sorok talán elég kimerítően adják. Mellette a Kolozsvárra menekült idegen theologusok nézetei következnek sorra, mert ezek idézték elő a legnagyobb izgalmat az itteni antitrinitáriusok között. Azonban ezekkel egyidőben a lengyelországi antitrinitárius eszmék ha-

tása is igen jól érezhető volt. A dolog tudniillik úgy áll, hogy a *De falsa et vera*-ban levő közös antitrinitárius hitelvi alap Lengyelországban sem maradt változatlanul, hanem fejlődött tovább. Majd látni fogjuk, hogy 1574-ben s még inkább 1576-ban Budny Simon tanítása Krisztusról homlokegyenest ellenkezik a *De falsa et vera* christológiájával. Viszont — s ez különösen fontos — nem mindenben egyezik a Kolozsvárra menekült külföldi antitrinitárius papok hittételeivel sem. Ezeknek a mozgalmaknak az idején Dávid Ferenc egészen háttérbe szorult. Míg a Pauli Gergely-féle lengyel antitrinitárizmust Blandrata pártfogolta, a kolozsvári idegen antitrinitárius theologusoknak előbb Sommer, majd pedig Palaeologus lett a vezére. 1571-től 1575-ig Dávid Ferenc csak csöndes szemlélője az erdélyi antitrinitárius mozgalmaknak. 1573-ban azonban Sommer pestisvérszben meghal, Palaeologus 1575-ben eltávozik Kolozsvárról. Ekkor lép előtérbe Dávid Ferenc. Addig inkább csak tanult az előtte folyó küzdelemből. Most, hogy a vezetők eltávoztak vagy elhaltak, ő lépett elő s foglalta el a helyüket. Így értendő az a különös jelenség, hogy noha Erdélyben 1576 előtt a legtöbb olyan állítás ismeretes volt az erdélyi unitáriusok között, amelyekért 1579-ben Dávidnak meg kellett halnia, 1576-ig még sem vádolta őt ez állítások közül egyet sem senki. Az olvasót tehát arra kérem, hogy az alábbi sorok olvasásakor legyen figyelemmel a dolgoknak ilyen sorrendben való kialakulására. A hittantörténelemnek ezt a főfolyamát több mellékfolyam táplálta. Egyik volt Báthory Istvánnak a lengyel királyság elnyeréséért folytatott küzdelme, melynél — tudjuk — az antitrinitáriusok fősegítőitársai voltak. A hitelveknek, helyesebben mondva a reformpártoknak sikerére e külpolitikai manőver nem volt jelentéktelen befolyással. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hitelveknek itthoni (erdélyi) kritikáit sem. A kálvinista bírálatok s utóbb a katolikus ellenhatás nem kis mértékben járultak a hitnézetek további tisztázásához.

Mind e sokféle eszmeáramlat s hatás együttvéve váltotta ki Dávid Ferenc lelkéből a tiszta unitárius hitnek végleges alapelveit. Figyelmet kérek arra, hogy csupán alapelveket mondok s nem ennél többet. Mert a dolog úgy áll, hogy 1576 után Dávid nem követte az akkor épen meglevő valamelyik hitirányt, hanem a sokféle eszme és irány hatására saját lelkében teljesen önállóan alakította ki a tiszta unitárius hit eszméjének olyan rendszerét, amelynek egyes állításai ugyan megtalálhatóak voltak kortársainak nyilatkozataiban, de a rendszer, mit e mozaikszerű hittételekből ő állított egybe, egészen a Dávid Ferenc eredeti egyéni sajátja volt.

Ez előzetes tájékozódás után nézzük a Kolozsvárra menekült idegen theologusok tevékenységét.

János Zsigmond életének az unitáriusok szempontjából legfontosabb utolsó két ténykedése az 1571 jan. 6—11-iki maros-

vásárhelyi országgyűlésen az unitárius egyház törvényes elismeretése s pár hónap múlva — a dátumot pontosabban ma már nem tudjuk megmondani, annyi bizonyos, hogy március 14. előtt — a gyulafehérvári harmadik hitvitának megtartása volt. Minket ezuttal ez utóbbi érdekel.

A gyulafehérvári harmadik hitvitáról eddigelé csak én írtam röviden „A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. c. könyvem 50—52. lapján. A forrásutalásokat ott közöltem. Most részletesen közlöm a vita lefolyását, mert a szóban levő idegen theologusok itt szerepeltek Erdélyben nyilvánosan első alkalommal.

A vita elnöke maga a fejedelem, János Zsigmond volt, ki a nagyteremben Békés Gáspár és Hagymási Kristóf között foglalt helyett. Tőle jobbra Dávid Ferenc és Enyedi Miklós; balra Blandrata György és Macerius Ambrus ült. Az előadók helyén Paruta Miklós és Sommer János volt, annak téziseit Hunyadi Demeter, ennek corollariumait Cracerus Lukács olvasta fel. A gyűlés Palaeologus Jakab „concionator disputationis“-nak imájával kezdődött. Utána Paruta téziseit* olvasta fel Hunyadi, mit Parutának védőbeszéde zárt be. Erre Cracerus adta elő

* *Paruta tézisei* ezek voltak:

1. Deus unus est secundum individuum. Quod si deus secundum individuum unus non esset, unus deus secundum scripturae veritatem dici non posset.

2. Dei nomen et vox sicut et domini, quarum illa hebraeo dicitur Elohim, et ista Jehovah unius individui est notatio. Quod si dei et domini vox unius individui dei non est notatio, nusquam in sacris bibliis scriptura fuisset vox Elohim et Jehovah, relata ad deum Izraelis verum regem et patrem.

3. Deus magnus unus et solus faciens mirabilia et solus Elohim existens, non habet similem in aliis omnibus Elohim. Solt. 85:9. Sed est Elohim super Elohim alios et Adonaj super alios Adonaim. Quare talis esse debet iste, qui confertur cum illis, quales illi erant, ad quos fertur collatio; sed illi erant multi Adonaim et Elohim secundum individuum deus et non solum erit unus deus in essentia.

4. Omnes Elohim populorum sunt daemonia; sed Jehovah noster coëlos fecit. Ergo quales illi plures Elohim, talis iste unus Jehovah: sed illi non sunt plures Elohim in essentia, sed in individuis. Ergo et iste erit unus Jehovah non in essentia solum verum, etiam in individuo.

5. Vox Elohim a Jesu Christo et Apostolis, cum locuti sunt peregrina lingua, cum refertur ad spiritus et ad homines multos per pluralem numerum; cum autem refertur ad deum Izraelis unum, aut hominem aliquem unum, per singularem nostrum est semper explicata. Sed plures spiritus et homines sunt plura individua spirituum et humanum: et unus homo est unum hominis individuum. Ergo unus quoque Elohim Izraelis erit unum individuum dei Izraelis. Exempla esto: de spiritibus Psal 8. etc.

6. 6. Paulus 1. Cor. 8. Esti multi, inquit, sunt qui dii nominantur, nobis tamen unus est deus ille, qui pater dicitur. Quibus verbis addo illa: dei, qui te genuit, et oblitus, et non est recordatus formatoris sui. Deut. 32:16. Illa enim est unus pater deus, qui filios generat, una autem essentia dei, quae est unus secundum essentiam deus, nihil aut generat, aut generare potest. Ergo unus deus pater est unum individuum, quod solum est deus et dicitur pater. (Kénosi-Uzoni: Hist. unitar. Eccl. I. köt. szkereszturi pld. 679—680. lap.)

Sommer corollariumait,* miket utóbb Sommer védelmezett nagy beszédében. Ezek megtörténte után következett a nyilvános vita, melyben különböző felszólalók a 6 tézissel és 6 corollariummal szemben 36 tételt állítottak fel. A vita megtörténte után a fejedelem összefoglalva az érveket, a végeredményt e szavakkal tudatá: „Patrotheum pro solo et vero Deo venerarentur.“ A vita jegyzője, Palaeologus Jakab, feljegyezte, hogy e végeredménynek Blandrata nagyon örvendett, míg Dávid Ferenc az egész vitaközlés alatt a dolog érdemére vonatkozólag nem nyilatkozott.

A vita a Paruta által előadott pathrotheosról folyt. Mi a patrotheos? E szó betűszerint annyit jelent, mint „atyaisten“. Erről azt állította Paruta, hogy ez a patrotheos, vagyis az Atyaisten „esse essentia Dei“. Ez az „essentia Dei“ vagyis a patrotheos „est deus unus secundum individuum“. Tehát az atyaisten maga az Isten lényege, mely egyénisége szerint egy: deus pater. A gyulafehérvári harmadik vita jegyzőkönyvéből a patrotheosra vonatkozólag ennél több magyarázat nem olvasható ki. Ha azonban az ember sok egyéb kortörténeti hittani okmány alapján próbálja megfejteni ezt a patrotheos elméletet, rájön arra, hogy itt a későbbi unitáriusoknak egyik legfonto-

* Sommer corollariumai ezek voltak:

1. In rebus omnibus et sunt naturae et sunt individuae, sicut autem natura non est sine individuis, ita nullum individuum est, quod suam non habeat naturam. Quamobrem sicut si quis inter unum hominem et plures homines ponere vellet distinctionem, ea non esset naturae distinctio, cum omnia individua hominis imam habeant naturam, sed individuorum. Ita cum ponitur inter unum deum Izraelis et plures deos gentium discrimen, illud non ad numerum accipiendum est; quo deus pater unus est, fuit et erit individuum: dii autem aliorum sunt, fuerunt et erunt plura individua.

2. Si Elohim plura, h. e. tria significaret individua et Jehovah divinam veri dei notaret naturam, nec Jehovah vox cum multis individuis conferri, nec Elohim verbum unum individuum significare posset.

3. In una Elohim, qui est verus Jehovah et verus Adonaj, nec est $\pi\rho\theta\sigma\sigma\tau\omicron\nu$ persona, nec $\acute{\upsilon}\pi\theta\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ substantia, $\sigma\upsilon\sigma\tau\alpha$ essentia, nisi vocibus, quae sunt apud prophetas et apostolos subtrahas veram et propriam, quam habent in sacris Bibliis, intelligentiam, et illis insinues et obrudas alienam peregrinam s. contionem.

4. Vox Elohim et verum deum significat, ut: Ego sum Elohim patris tui. Exod. III. et verum hominem, ut: constitui te Elohim Pharuonis. Exod. VI. et veros spiritus, ministros dei; ut: El deus omnideum Elohim deorum locutus est, Solt. 81. et falsos deos, nec veros homines, nec veros spiritus, nec verum deum, ut si Jehovah est Elohim sequimini eum; si Bal est Elohim, ita post eum: nunquam tamen in sacris scripturis contenditur de ea voce et ejus significato, cui conveniat: Unine Deo vero Izraelis, an aliis? nisi cum collatio fit inter verum deum et falsos deos, qui nec ambulare posse, nec videre, nec scutire, nec prophetare, nec curare aliquid dicerentur.

5. Intelligitur et aliud: si nomen Elohim tres personas in trinitate complecteretur, sicut infausta ingenia cuperent, Baal fuisset unus deus in trinitate, cum diceret Elias, aut Jehovah Izraelis est Elohim, aut eundem Elohim esse Baal. Quae absurditas superat absurditatem libri cujusdam inscripti: de tribus Elohim; h. e. ut ejus commentum sequamur: de novem diis. (Kénosi-Uzoni: Hist. unitar. Eccl. I. köt. szkereszturi pld. 686—687. l.)

sabb állításáról van szó. Mert mit jelent az, hogy nem egyszerűen csak „Isten“ a legfőbb lény, hanem az „atyaisten“? Ez azt jelenti, hogy Paruta az Isten fogalmát nem pantheisztikus értelemben vette. Ő ezzel az „atyaisten“ névvel a személyes Isten fogalmára kívánta felhívni a figyelmet. A pantheisztikus értelmezésű Isten fogalmánál a létező világban minden: Isten, mert mindenben Isten van. E felfogás mellett nemcsak a hit fogalma szűnik meg, mert hiszen a mindenben létező Isten ipso facto kell, hogy higgyen önmagában s ennél fogva az ilyen önhit minden különösebb jelentőség nélküli; de megszűnik az ember önálló létezése is, mert az ember és az Isten fogalma azonosná válik. A logikusan végiggondolt pantheizmus megsemmisíti az egyéni akarat, a lelkiismeret, a bűn, a megváltás, az üdvezülés, stb. fogalmait s a teremtett világot Istennek nagy játszótérévé teszi, melyben minden fában, fűben, állatban és ásványban ugyanazon egy lényeg testesül meg. Az egy Isten abszolút fogalmát a keresztény hit nem így magyarázza. A keresztény hitben Isten nem az a bizonyos transcendens substantia, ami egyidejűleg egész lényegével minden teremtményében benne van, hanem olyan személyes lény, aki lényegét megosztatlanul önmagában tartja és csak tulajdonságait közli teremtményeivel. A patrotheos elmélet által Paruta Isten fogalmának a pantheisztikus felfogással szemben való ezen keresztény magyarázatát akarta hangsúlyozni. Amiképen az apa nem lesz saját gyermekévé újszülött fiában, noha az tőle vette származását, lelkét, alakját, szokásait, stb., azonképen a keresztény hit szerint is — szemben a pantheizmussal — Isten csak sajátosságai által tette az embereket magához hasonlókká, nem pedig lényegének egész közlése által. Így fogva fel a patrotheos elméletét*, elmondhatjuk, hogy az az egy Isten hitnek unitárius keresztény magyarázatát emelte ki. Azonban ezzel az egy Isten fogalma unitárius értelemben még nem volt szabatosan meghatározva. Mert ha igaz az, hogy az embert Isten nem lényegének, hanem csak tulajdonságainak közlése által tette magához hasonlóvá, akkor ebből az is következik, hogy az emberben, illetőleg a teremtett világban van olyan lényeg is, ami nem Istentől való. Mert ha minden Isten lényegéből volna, akkor a pantheizmus elméletének volna igaza. Viszont ha igaz, hogy a világon más lényeg is van, mint Istené, akkor ezt a más lényegét szintén kellett, hogy egy Isten teremtse s ilyen formán az egy Isten hite a pantheizmus helyett beleesnék a politheizmus veszedelmébe. Majd később — a XVIII. század derekán — ez ellen a veszedelem ellen is védekezni fog az

* E patrotheos elmélet nem volt egészen új dolog, mert azt, kissé homályosabb formában ugyan, Blandrata már 1557-ben hirdette. Lásd erről Borbély: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. 71. s köv. lapokat.

unitárizmus. Mikor annak tárgyalására kerül a sor, megfogjuk látni, hogy minő egyszerű és minő lélekemelő magyarázatból emelkedik majd ki az ellenmondás nélküli egy Isten fogalma. Itt legyen elég arra utalnunk, hogy Parutának patrotheos-elmélete az unitárizmus Isten hitének egyik leglényegesebb állítását érintette. Nagyon természetes, hogy a patrotheos elméletnek hosszú sorozatú hittani következményei vannak, miket sem Paruta, sem kortársai nem láttak. Ezt évszázadoknak vizsgálódásai fejtették ki. Dávid Ferencék csak annyit tudtak belőle, hogy a patrotheos az igazi Isten, akivel szemben eddigi Istenhitük revízióra szorul. Az 1570 után fejlődő erdélyi magyar unitárius hitnek ezen egyik forrongó gondolata tehát Parutától származik.

Hogy ez a patrotheos elmélet csakugyan mélyen foglalkoztatni kezdte az elméket, azt az mutatja leginkább, hogy a Dávid Ferenc mint püspök által 1571 szeptember 20-ra Marosvásárhelyre összehívott zsinatnak vitatételei között a harmadikban már ez olvasható: „vocabulum deus attributum patri“ vagyis: e szó, Isten, az atyának jelzője. Azok a vitatételek, melyek a zsinathívó levélhez mellékelve voltak, Jézusra vonatkozólag egy alig észrevehető lépéssel határozottabb állítást tartalmaznak, mint a régebbi antitrinitárius irások. Ime: „Krisztus nem öröktől fogva való Isten, hanem a szentlélek által mint született ember megkenetett, hogy legyen Krisztussá és Istenné.“ (VII. tét.) Ebből annyit jegyezzünk meg, hogy Jézust Máriától született valóságos embernek tartották, ki csak később lett Istenné. Érdekes, hogy ezek a vitatételek már semmit sem szólnak Krisztusnak imádásáról vagy segítségül hívásáról. Mintha ezekről vitázni már nem tartozott volna a lényeges dolgok közé.*

* A vásárhelyi vitatételeket a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában levő unicum példányból azért közlöm teljes szövegben, mert azok Jakab Elek előtt is ismeretlenek voltak s így jórésztben ismeretlenek maradtak minden ő utána dolgozó egyháztörténetíró előtt.

„Propositiones disputandae in Synodo Vasarhelyina“.

I. Vocabula patris, filii et spiritus s. in sacris litteris usurpata, trinitatem non constituunt. Trinitas enim, juxta opinionem adversae partis, trium una et eadem est divinitas. Tresque numero discreti, unum et eundem efficiunt Deum.

II. Verbum dei patrem, deum, ex quo omnia esse, docet; Christum vero unum dominum, per quem omnia; spiritum sanctum autem, patris et filii spiritum, quae nequaquam esse possent, si tres ii, pater, filius et spiritus sanctus unus deus esse censerentur, aut eandem habere divinitatis essentiam crederentur.

III. Ut autem vocabulum, deus, attributum patri, alio modo intelligitur, quam filio datum, sic et divinitatis aliam rationem in patre, aliam in filio esse asserimus. Hic enim ab illo habet, ille a nullo accipit, quae omnia juxta analogiam verbi dei explicata, nequaquam duos deos constituunt.

IV. Ut autem deus pater suum esse a nullo habet, sic filius ab ipso esse dicitur, non propter substantiae illius transfusionem, sed quia illius imago, forma et character est, et suam naturam deus creaturis communicare

Nem kevésbé nagyjelentőségű dolgok történtek a következő 1572-ik évben. Egy Tót Miklós nevű egyén — kiről azonban ez egyetlen adatnál egyebet nem tudunk — a testi feltámadás tanát vonta kétségbe. Paksi Mihály ez év dec. 4-én azt írta Simlernek (Miscell. Tigr. II. 220 l.), hogy „~~Olaszországból hazajött tanulók, kik odamenetelük előtt ebioniták voltak, most kihirdetett vitatételeikkel a lélek halhatatlanságát ostromolják.~~“ E tanulók Hunyadi Demeter, Péchi János és Gyulai Pál voltak.

Hogy a testi feltámadás és a lélek halhatatlansága tagadásának hirdetése mekkora izgalmat keltett egész Erdélyszerte, azt még egy érdekes adat bizonyítja. Báthory István fejedelem megparancsolta az erdélyi szászoknak — kik ez időben nagyobbbrészt, de nem mind, lutheránusok voltak —, hogy az 1572. május 1-én Meggyesen összeülő zsinatjukon nyilvánosan ítéljék el azokat, akik a halhatatlanság s a testi feltámadás tanát tagadni merészelik, nem különben azokat is, akik Krisztusról s a szentlélekről való nézeteik által a katolikus egyház felfogásától eltérve, bármi módon a mohammedánizmust vagy az atheizmust terjesztik.* Azonban Báthory nem elégedett meg

dicitur, quod eas spiritus sui reddat participes et motus in illis ad res preclare gerendas excitet, non quod suam transfundat essentiam.

V. *Alius a patre filius est, ille enim deus, hic homo, ille ungens, hic unctus ac factus Christus et dominus a patre. Non quod ab aeterno fuerit Christus et dominus et deus verbum, seu virtus et potentia dei.*

VI. *Utrosque igitur scripturae veritatem invertere affirmamus, tam qui patrem et filium unum eundemque deum esse contendunt, tum qui a divinitate patris ad divinitatem filii argumentantur, filiumque aequae aeternum, infinitum, invisibilem et altissimum illum deum, ut patrem esse docent.*

VII. *Quemadmodum autem essentia et persona, ex uno deo patre trinum, contra analogiam fidei, conflavit et unum verum deum abolevit. Ita ex persona et essentia, Christum deum et hominem conflans, verum Christum hominem abnegavit. Christus enim ab aeterno deus nou est, sed ex conceptione spiritus s. natus homo inungitur, ut sit Christus et deus.*

VIII. *Hic igitur homo Christus, dei patris et Mariae filius, non propter transfusionem alicuius divinae essentia deus est, sed propter spiritum illi sine mensura datum, propter dignitatem et imperium, illi in omnia concessum et reliqua, quae verbum dei illi data esse affirmat.*

IX. *Secundum ergo opinionem adversariorum, qua statuunt, Christum a se ipso deum esse et ab aeterno, negamus Christum deum esse; secundum vero sensum scripturae affirmamus illum deum dici censerique. Haec quia adversarii non admittunt, affirmamus eos nec Christum, nec filium dei, nec deum habere, quum illum, qui unicus est, abnegent et commentitiam illi divinitatem ascribant.*

X. *Spiritus sanctus, nec tertia persona trinitatis, nec individuum per se subsistens, sed est virtus et donum dei patris, Christo plenarie, electis vero ad mensuram donationis Christi datus, qui loqui, docere, distribuere, accipere et similia facere dicitur in scripturis, respectu nostris, in quibus deus haec operari et efficere per spiritum suum demonstratur.*

* Dr. G. D. *Teutsch*: *Urkundenbuch der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* (Hermannstadt, 1862) I. kötet. 101-ik oklevél. A 3-ik pont: *Vult princeps illustr. decreto synodi statui firmiter, ut violatores Augustanae confessionis ac turbatores consensus et ordinis ecclesiastici ab officio deponan-*

ennyivel. Paksi fentebb idézett levelében ennél többet is feljegyzett. „A fejedelem Dávid Ferencet a hazatért tanulókkal együtt magához hívatta s megkérdezte tőle: egyformán gondolkozik-e azokkal? Dávid azt felelte, hogy némely dolgokban ~~egyetért velök, de némely állításaikat még nem hagyja egészen helyben.~~ A fejedelem — írja tovább Paksi — bosszankodva utasította el őket magától, ezeket mondván Dávidnak: távozz innen büdös eretnek! Rövid időn végbe viszem, ha Isten is úgy akarja, hogy szarvaind letöressenek!”* Ez a két adat eléggé mutatja, hogy minő nem közönséges hatást keltett az antitrinitárizmus ezidőbeli hitforrongása.

A trinitárius theológiának hitrendszerét ez évben Sommer János támadta leghévesebben. Sommer legelőbb is 171 oldalra terjedő cáfoló iratot készített Károli Péter könyve ellen *Refutatio scripti Petri Caroli editi Wittebergae scripta* (a Joanne Sommero Pirnensi, lectore scholae Claudiopolitanae in Transylvania) címen, melynek előszava ez év június 24-én már készen volt. E könyv nyugodt hangú, teljesen bibliai szakszerűséggel megírt cáfolata volt Károli könyvének s igen jól egészítette ki Dávid Ferencnek fentebb ismertetett cáfoló könyveit.

E könyv ismertetésétől e helyen eltekinthetünk, miután azt az olvasó megkaphatja Jakab Eleknek Dávid Ferencről írott életrajzában (204—206 l.), aztán meg főtételei megisméltődnek Sommernek azon dolgozataiban, melyeket 1583-ban Ingolstadtiumban *Tractatus aliquot christianae religionis* címen ki nyomattak. A Tractatusban levő főbb állításokat tartalmi összefüggésük szerint fogom itt — röviden — ismertetni, miután részletes idézések alapján azokról „A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században” című könyvem 55—59-ik lapjain szóltam.

A bűn — írja Sommer** — az, ami ellene van Isten törvényének. Ez kétféle lehet: halálos és nem halálos bűn. Halálos bűnök: a bálványimádás, gyilkosság, paráznaság, stb., mivel, akik ilyen bűnt követnek el, azoknak lelke méltó arra, hogy Isten népéből kiirtassék. Nem halálos bűnök: a tudatlanság (ignorantia), a megfontolásnélküliség, a lelkiismeret elleni cselekedet, stb. Eredendő bűn azonban nincsen. A bű-

tur et eorum bona in fiscum suae Celsitudinis cedant. VI. pont: Anathemate sunt feriendi omnes animarum immortalitatem negantes et resurrectionem horum corporum, in quibus viventes vitam animale, poenas peccati originalis et alias prosecutiones pro veritatis confessione ferre cogimur. VII. pont: Anathemate sunt feriendi omnes, qui de Jesu Christo et de Spiritu sancto ab ecclesia catholica dissentiunt, Mahometismum aut quemcunque atheismum volentes inferre. (V. ö. *Teutsch*: i. m. II. köt. 148 l.)

* Idézte Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. I. köt. 206 l.

Itt jegyzem meg, hogy az unitárius egyház története oknyomozó hitelességgel még mindig nem lévén megírva, az unitárius egyháznak helyzete Báthory István fejedelemsége idején is még sok tekintetben homályos.

** Ez idézetekhez a pontos lelőhelyet említett könyvemben közöltem.

nös ember kétféleképpen igazulhat meg: hit és cselekedet által. Hit által azok üdvezülnek, akik a pogány hitről térnek át keresztény hitre; mi azonban, kik keresztényekké születünk, saját jó cselekedeteink árán igazulunk. (Illi per adoptionem, nos natura. I. m. 26 l.) A jócselekedet annyit jelent, mint Isten parancsolata szerint élni s kerülni a bűnöket (legem dei servemus et remissio peccatorum). Isten parancsolatai a tizparancsolatban vannak megírva (Justitia operum examinanda secundum praecepta decalogi, nam in eo deus nobis vitam et mortem proposuit, I. m. 32 l.). Minthogy a bűn nem öröklődik, ennél fogva a kisgyermek bűn nélkül születnek. Az ember bűnössé csak saját cselekedetei által lehet, lévén az embernek akarata, elhatározása szabad. A kisgyermeknek még nincs szabad akarata, ennél fogva az bűnös sem tud lenni. A bűnről, s a megigazulásról való ezen felfogásból következett, hogy Sommer hibásnak tartotta a neoteriánusoknak predisztinációs hitét, mert bár igaz, hogy minden, ami a teremtet világon van, Istennek hatalma alatt áll, mindazonáltal igaz az is, hogy az erényes embert semmiféle bűn nem terheli, kinek-kinek üdve vagy elkárhozása saját életmódjától függ, mit egyedül ő szab meg magának akaratanak szabadsága következtében.

Ha jól megfigyeljük Sommernek állítását, észrevehetjük, hogy azok tulajdonképpen mind a szabadakarat föltételezéséből folynak. Akinek akarata szabad, az maga felelős cselekedeteiért. Az ilyen embert senki másnak bűne nem terheli. Ez azonban azt is jelenti, hogy az emberi felelősség Isten előtt akkor kezdődik, amikor akaratanak valóban ura lett. Az ember nagykorában ilyen. A csecsemő felelőtlen, ennél fogva bűnre képtelen. A bűnre való képesség, s illetőleg a bűnök miatti felelősség akkor kezdődik, amikor az ember megértette a felelősség fogalmát. Arról, hogy a felelősséget valaki megértette, a kereszteleés aktusával tesz nyilvánosan bizonyosságot. „Baptismus fuit signum poenitentiae in remissionem peccatorum” — írta oly jellemzően. A kereszteleés idejéül Sommer ezért a 12—15 évet fogadta el, ebben az életkorban — úgy mond — a fiatalember már tudja, hogy mi és miért történik vele.

A fentebbiekben Sommer a bűn, s a megigazulás fogalmát meglepő szakszerűséggel fejtette ki. Ha e szabadelvű gondolatokat hozzá illesztjük a Paruta által tanított patrotheos elmélethez, látjuk, hogy a Sommer-féle bűn-elmélet a patrotheos elméletnek logikus következménye. Sommernél az ember felelősségérzete, s ezzel kapcsolatban az embernek önállósága egész határozottan kidomborodik. Nála Istennek képe és hasonlatossága nem játékszer, kit sorsa ötletszerűleg dobál, hanem létének tudatával bíró felelős lény.

Azonban, amelyen felemelő látni Sommernek e valóban unitárius szabadakarat-elméletét, ép olyan meglepő, hogy a

christológiára vonatkozólag ez elméletnek majdnem egyetlen önkényt kínálkozó consequentiáját sem vonta le. Krisztusról szinte változatlanul vette át elődeinek nézetét. Krisztus szentia is Istennek fia, ki halála által megváltotta az emberiség bűneit. Minthogy pedig fia volt Istennek — írja — nyilvánvaló, hogy rangban atyja után következik, — de azért, tette hozzá Sommer, Krisztus is Isten, ami úgy értendő, hogy Krisztus is Úr, kit segítségül kell hívni.

Az ellenmondás Sommernek bűn, illetve megigazulás-elmélete s christológiája között első tekintetre látszik. Nem csoda tehát, ha az 1572. szeptember 19-én Tordán zsinatot tartó unitárius seniorok tiltakoztak ellene. A Sommer által tanított *justitia operum*-mal, azaz a cselekedetek által való megigazulással szemben a seniorok azt állították, hogy „*ex operibus legis non est justitia apud deum, ex operibus legis est justitia apud homines*“ (i. m. 59 l.), azaz a jócselekedet által nem Isten, hanem csupán az emberek előtt igazulunk meg. Október hó 5-én Sommer részletesen válaszolt a seniorok ellenvetéseire, s a II. pont alatt igyekezett azoknak okoskodását megcáfolni. Cáfolatának argumentumait jóformán mind a bibliából vette, „mivel — úgymond (i. m. 102^a l.) — nem az helyes és igaz, ami nekünk kellemes és tetszik, hanem az, amit Isten a szentírásban helyes dologként és saját lelkéből az emberi elme részére kinyilatkoztatott.“

A következő 1573-ik esztendőben tovább forrongtak az antitrinitárius hiteseink. Mindjárt az év elején Tordán volt zsinat, hol Palaeologus az újtestamentum görög nyelvű kézírás példányából tartott az Apokalypsis 19:13 és Ján. 1:1. alapján bibliamagyarázatot. E zsinatról ennél többet nem tudunk.*) Bizonyára az itt megkezdett vitának továbbfolytatása végett tartatott ugyancsak ez évben az enyedi zsinat is, melyről Basilius István a Karádi Pálhoz küldött levelében (1579. dec. 5.) azt írta, hogy az ott hozott határozatokat a jelenlevő papok aláírásukkal látták el, „vallást és fogadást tőnek róla és azután azt meg is tökéllék“. Sajnos, erről az enyedi zsinatról sem maradt fenn semmiféle részletesebb tudósítás. Már Kénosi Tóser s illetve Uzoni Fosztó idejében ismeretlenek valának az enyedi határozatpontok, mert a *Hist. Eccl. Unitar.* I. köt. 275. lapján (a székelykereszturi példányban) e megjegyzés olvasható: *hic articulus non reperitur*. Mindazonáltal nagy általánosságban meg lehet határozni, hogy miről folyhatott vita s miről minő határozatot hozhattak Enyeden. Ugyanis Basilius idézett levelében**) ezeket is írta: „Ez artikulusoknak 2-ik részének utolsó cikkelyében akadott és ütközött vala meg (—

*) Ennyit is a Kénosi—Uzoni-féle egyháztörténet jegyzett fel. (Szkereszturi pld. 359 l.)

**) U. o. 276 l.

1579-ben!—) Dávid Ferenc, egy zsidó doktor által elhittet-
 vén; mely dolgot a kolozsvári tanács megértvén, elküldék vá-
 rosukból és most Lengyelországban lappang“. Azt tudjuk, hogy
 Dávid Ferenc 1579-ben legfőképen Krisztusnak Istenként nem
 imádása és segítségül nem hívása miatt ütközött össze ellen-
 feivel. Úgy látszik, a szóban levő enyedi zsinaton valaki
 ugyanazon „non adoramus et non invocamus“ elveket állít-
 hatta, amik miatt később Dávid Ferenc halálra ítéltetett. Ez
 ellen a „non adoramus et non invocamus“ ellen hozhatott
 végzést az enyedi zsinat; s e zsinati végzés megtartását kel-
 lett aláírással megfogadniok az ott jelenvoltaknak. Az a zsidó
 doktor, akire Basilius hivatkozik, Glorius Máté volt, kiről e ta-
 nulmány folyamán már volt szó. Noha itt igazán szükséges
 volna részletesen tudnunk azt, hogy tulajdonképen mit is ta-
 nult Dávid Gliriuától, sajnosan kell megállapítanunk, hogy em-
 lékeink erről az elmondottnál többet nem tartalmaznak. Mind-
 azonáltal ez a kevés is igen becses adalék, mert belőle lát-
 ható, hogy Paruta és Sommer fentebb ismertetett theologiai
 okfejtésének a christológiára vonatkozó következményeit Glorius
 Máté már 1573-ban levonta s erről Dávid Ferencnek is tuda-
 mása volt, — hiszen az enyedi zsinaton ő elnökölt. Ezt kü-
 lönben máshonnan is tudjuk. Dávid Ferenc 1573. dec. 27-én
 Kolozsvárról levelet küldött Palaeologus Jakabnak Krakkóba *)
 s szomoruan írta, hogy dolgaik naponként rosszabbodnak, mert
 vitatkozásaik egészen megzavarták az egyházat. Írja továbbá
 azt is, hogy a következő év január 1-re Kolozsvárra ország-
 gyűlés van egybehíva s félős, nehogy őket az ország törvényei-
 nek megszegésével vádolják s helyükről elűzzék. Espereseik
 össze vannak híva s azok teljes erővel azon dolgoznak, hogy
 ellenségeik vádjait a főrendek előtt magukról elhárítsák s to-
 vábbra is engedélyt kapjanak az igazság szabad vizsgálására . . .
 Dávid Ferenc félelme egészen jogos volt, mert hiszen az 1573.
 május 24—27-iki tordai országgyűlés elrendelte, hogy „senki,
 akár külső, akár a fejedelem erdélyi és magyarországi biro-
 dalmában levő ember a religióban innovatiót behozni ne mer-
 jen; a fejedelem . . . az efféle innovatorokat ne szenvedje, sőt
 büntesse meg“.

Az 1574. január 1-re Kolozsvárra hirdetett zsinat Nagy-
 enyeden tartatott meg, mely az erdélyi unitáriusokra is, de
 különösen magára, Dávid Ferencre, igen szomorú emlékezetű.
 Haner, szász történetíró feljegyezte, hogy e zsinaton Dávid
 Ferencnek életét s hitét vették vizsgálat alá.**)

*) E levél latin szövege közölve van *Jakab*: Dávid Ferenc Emléke. II. köt. 15—16 l. Magyar fordítása u. o. I. köt. 208 l.

**) *Haner*: Hist. eccl. Trans, 297 l.: „Synodum convocabatur a Principe Bathoraeo Enyedinum, ut Francisci Davidis et vita et doctrina cognosceretur“. Az 1574. nov. 25-ki nagyszombati lutheranus zsinat a következőket vé-
 gezte: (6-ik pont) „Ministri ecclesiarum vitent conservaciones Arianorum,

Dehát végeredményben miért kérdezte 1572-ben Báthory fejedelem Dávid Ferentől, hogy egyet ért-e a test feltámadása s a lélek halhatatlansága ellen ezen évben első ízben hangoztatott tanításokkal, mikor láttuk, hogy nem Dávid terjesztette e nézeteket? S miért kellett a sokféle hitnézet legízzőbb forrongása idején, 1574-ben, megint csak Dávid Ferenc hitét zsinati vizsgálat alá venni, mikor a fennmaradt hiteles emlékek tanúbizonyossága szerint ő ez időben sem volt még „innovator”? E kérdés nagyon fontos s a ráadandó válasz adja a magyarázatát Dávid Ferenc egész tragikumának. Ugyanis már az 1571 jan. 6—14-ki marosvásárhelyi országgyűlés — melyet pedig még János Zsigmond életében tartottak! — azt határozta, hogy „... az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, a confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminalis excessusban találtatik, azt a superintendens megítélhesse, minden funkciójától priválhassa, azután az országból kiűzetessék.” E végzés értelmében annak megítélése, hogy kinek minő a hite; hogy vajjon azon hit, amit ki-ki vall, az ország hitbéli állapotára nézve üdvös-é avagy káros, — egészen a püspökre, Dávid Ferencre, volt bízva. Ha ő valakinek hitét a közre nézve károsnak találta, azt — ha pap volt, — állásából elmozdíthatta, sőt épen száműzethette. A hitnek gyakorlati mértéke tehát a püspöknek (Dávid Ferencnek) egyéni hite volt. Ezt jól értsük meg, mert ez volt azon veszedelmes kelepce, mely végül magát Dávid Ferencet is megfogta. Hogy e marosvásárhelyi végzést csakugyan így kell értelmezni, azt legfőképen az 1572 maj. 25—29-ki tordai országgyűlés következő határozata igazolja: „Ami a religio dolgát nézi: aminemű végezés a megholt fejedelem idejében volt, ... azon állapotban és erejében maradjon. Hol pedig valakik a végzésekívül a religioiban valamit innoválnának, ... Önagysága Dávid Ferencet és a (lutheranus) superintendenst hívassa hozzá, értse meg tőlük, ha efféle innovatorok különb vallásban vannak az ő vallásoktól, kiben voltak az a megholt urunk idejében. Ha különb és új dolognak vallásában találtak, önagysága excommunicaltassa”... A fejedelem részére tehát a magyarok között Dávid Ferenc, a szászok között pedig a szász püspök volt a hit mértéke. Ők döntötték el, hogy innovator-é valaki, vagy nem az. Ezért kérdezte meg Báthory 1572-ben Dávid Ferentől, hogy egyetért-e az olasz egyetemekről hazatért ifjak újító nézeteivel.

Amig Dávid Ferenc szilárdan megmaradt János Zsigmond idejében vallott hite mellett, addig nem is volt baj. A baj

anabaptistarum et aliorum scandalosorum hominum, ut, quos doctrina eosdem et vita detestentur, juxta Christi admonitionem de fermento. Vitent etiam commensationes et inhonesta convivia et spectacula. (Teutsch: Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1862. II. köt. 193—194.)

akkor kezdődött, amikor ő is az újítókhoz csatlakozott. Abban a levélben, amit 1573. december 27-én Palaeologusnak írt, van egy igen fontos mondat: „Igen szeretném látni könyvedet *de doctrina ecclesiae*, mert attól tartok, hogy igen sok dologban változtatnunk kell”. E mondat arra utal, hogy 1573 végén Dávid Ferenc is hajlani kezdett az újítók felé. Úgy látszik, hogy ezt azok, akiknek okuk volt rá, idejében észrevették s a fejedelemnek feljelentették. Az 1574. évi enyedi zsinat ezért vette vizsgálat alá Dávid hitét. A következmények mutatják, hogy az enyedi zsinat Dávidnak hitét egyelőre nem találta kifogásolandónak.

De hát ki volt jogosult eldönteni azt, hogy Dávid inno-vált-e avagy nem? A fejedelem ezt nem tehetette, mivel ő nem volt hittudós. Az önkény jogán ugyan egyszerű dolog lett volna ítélkeznie, azonban ezt tenni Báthorynak 1574-ben, a lengyel trón elnyeréséért folytatott diplomáciai tárgyalások idején, valóban nem volt tanácsos. A jelen esetben egyedül Dávid Ferencnek hitsorsosai voltak hivatva dönteni. Döntöttek is, még pedig nagyon érdekes módon.

E tanulmány folyamán egyszer már említve volt, hogy a lengyel antitrinitáriusok 1574-ben váltak végleg külön a lengyel kálvinistáktól, s ez évben adták ki Krakóban latin nyelvű hitvallásukat *Catechesis et Confessio fidei coetus per Poloniam congregati in nomine Jesu Christi Domini nostri crucifixi et resuscitati* címen. A könyv Alexander Turobinus nyomdájában készült 12-edrét alakban, s 160 oldalra terjedt. Szerzője Schomann György volt, ki e munkát — Sandius bizonyossága szerint (Bibl. Antitr. 47 l.) — eredetileg saját gyermekei részére készítette, azonban kéziratban csakhamar elterjedt, s miután a lengyel antitrinitáriusok nagy része magáénak vallotta, 1574-ben az nyomtatásban is megjelent. Említettem volt e tanulmány rendjén azt is, hogy e kátét 1593-ban Socinus Faustus át akarta dolgozni iskolai katekizmussá, de munkáját nem tudta befejezni; sőt nem végezte be 1603-ban Statorius Péter sem s csak 1605-re lett belőle befejezett mű, a később oly híressé vált rakóvi káté. Nos, ennek a később oly nagy hírre jutott rakóvi káténak első fogalmazványa, a Schomann által készített s 1574-ben kinyomatott *Catechesis et Confessio* lett azon mérték, amihez az 1573-ben tartott enyedi zsinaton Dávid Ferenc hitét hozzámérték. A káté, melynek ismeretetését Moshemius-nek „*Istitutionum Historiae Ecclesiasticae libri quatuor*” (Helmstædii, 1755) c. forrásműve nyomán adom (ki viszont azon példányt használta, melyet Martinus Chelmius 1580-ban M. Christoph. Heiligmeier-nek adott), 6 részből áll. Az első rész címe: *de Deo et Iesu Christo*. E részben Jézusról ez van írva: „Ember; ami közbenjárónk Istennél; egykor a proféták által a régieknek megígértetett és az utolsó időkben Dávid magyából megszületett; Isten Urrá és Krisztussá, azaz

a legtökéletesebb profétává, a legszentebb pappá, legyőzhetetlen királlyá tette, ki által az új világot teremtette, mindenekét újra-teremtett, kiengesztelt, magával megbékített s a választottaknak örök életet adott; hogy benne Isten után higyjünk, őt imádjuk, segítségül hívjuk, meghallgassuk, cselekedeteinkben űfánózzuk s benne lelkünk nyugalalmát feltaláljuk. A szent lélek Istennek ereje (virtus), melynek teljességét Isten az ő egyszülött fiának adta, hogy minket, a magához vetteket (nos adoptivi) a maga teljességéből részesítsen". A második rész címe: *de justificatione*. „A megigazulás — úgymond a káté — annyi, mint az Úr Jézus Krisztusért való tiszta kegyelem útján a mi cselekedeteink és érdemeink nélkül minden múltbeli bűneinknek az élő hit által való megbocsátása; vágyakozás az örök élet után; és Isten lelkének segítsége által a mi életünknek nemcsak képzelt, de valódi megjobbulása a mi Atyánk, Istenünk dicsőségére s a hozzánk tartozók épülésére". A harmadik rész a *de disciplina ecclesiastica* ezeket tartalmazta: „Az egyházi fegyelem az egyesek hivatalbeli kötelességeinek gyakorlása; az Isten vagy emberek ellen vétkezőknek előbb magán úton, aztán nyilvánosan, majd az egész gyülekezet előtti megfeddése, végül makacs bűnösöknek a szentek közösségéből való kitiltása, hogy szégyennel eltelve megtérjenek, vagy ha ezt nem teszik, örökre elkárhozzanak". A negyedik rész *de oratione* címen az imádkozásról szól. Ötödik rész *de baptismo*, ezeket írta: „A kereszteleés a hívő és bűneit megbánó embernek (hominis) — az atyának, fiunak és szent léleknek nevében vagy pedig Jézus Krisztusnak nevében a vízbe való bemártása s annak kiemeleése, mely által a megkeresztelkedő nyilvánosan megvallja, hogy az Atyának kegyelme által Krisztusnak kiomló vérében a szent lélek segítsége mellett minden bűnétől megtisztult s hogy Krisztus testével együtt a régi Ádám megöletvén, átváltozott az égi Ádámmá, bizonyossá lévén feltámadás után az örök életről". A hatodik rész *de coena domini* az úrvacsoráról szól, miről Mosheim azt jegyezte meg: „qualem notionem Zwinglianus haud invitus receperit". A könyvet *Oeconomia Christiana, seu pastoratus domesticus* című fejezet zárja be, mely arról szól, hogyan kell a családfőnek házában rendet tartania.

E Catechesis az antitrinitárius hitelveket nagyjában a *De falsa et vera* felfogása szerint adja. E felfogásnak Erdélyben Blandrata volt legelőkelőbb képviselője. Ellene egyelőre nem szólott senki, hiszen az az antitrinitárius társaság, mely 1571-re Kolozsvárra gyűlt össze, 1574 végére nem volt sehol. Sommer János 1573-ban áldozatául esett a Kolozsváron pusztító pestisvésznek. Paruta szintén nem volt már Erdélyben s ha jól sejtem, Morvaországából írt Stanislaus Lutomirsciának a kereszteleés ritusáról levelet. Neuser Ádám 1573-ban Konstantinápolyba ment s mohamedán hitre tért át. Gerlach István

lutheránus lelkész, ki II. Miksa császár törökországi követének, Ungnadnak udvarában tartózkodott, gyakran találkozott vele Konstantinápolyban. Török nyelvű naplójában kicsapongó életű embernek írta le, kinek teste „elevenen megrothadt”. Így halt meg 1576. okt. 12-én. Heberer János is megerősítette Gerlach följegyzéseit. Viszont Lubieniecius azt jegyezte fel (Hist. Ref. Pol. 3-ik könyv 4-ik fejezet), hogy halála után kézíratait az erdélyi socinianusok 100 forintért megvásárolták. Glirius Mátyásról Basilius Istvánnak 1579. dec. 5-én Karádi Pálhoz küldött leveléből tudjuk, hogy — valószínűleg még 1573-ban! — Lengyelországba menekült. 1574 folyamán meghalt Heltai Gáspár is. Csak Blandrata és Dávid Ferenc volt meg a régiekből, meg aztán Palaeologus, ki most másodszer csak 1574 elején jött Kolozsvárra Lengyelországból. Az igazi vitatkozók tehát nem voltak sehol.

A helyzet képe 1574 végén, a lengyel Confesso megjelenésekor, Erdélyben tehát ilyen volt: Blandrata — majd mindjárt meglátjuk, hogy miért — a Confessio pártján volt s az ő személyes befolyására egyelőre Dávid Ferenc is, bár ő ekkor már nagyon tépelődött magában az időközben nyilvánosságra került új hiteszmeiken. Ellenben a vidéken, benn a Székelyföldön, de a szászok között is, nagyon forrongott a sok új gondolat. Süstörgő tűzhányóhoz hasonlított a helyzet, mely közel volt a nyílt kitöréshez. Mielőtt e kitörésről szólnánk, röviden emlékezzünk meg Blandratának egyfelől a lengyel antitrinitáriusokkal, másfelől Báthory Istvánnal való viszonyáról.

Blandratáról e tanulmány folyamán már többször volt szó s akkor elmondtam, hogy ő a farnovianita színezésű antitrinitárizmusnak volt elterjesztője Erdélyben. Szerepe János Zsigmond udvarában még nem áll elég világosan előttünk. A minket érdeklő adatok közül csak egy bizonyos, az, hogy sem Békés Gáspárnak, sem Dávid Ferencnek nem volt soha őszintén barátja. Békés Gáspár mellől azonnal Báthory István mellé szegődött, mihelyt János Zsigmond meghalt. Valami érthetetlen hidegség választotta el őt a magyaroktól. Nem volt-e bizalma bennük; vagy talán hiusága szenvedett csorbát Dávid Ferenc mellett, — nem lehet tudni. Tény, hogy az unitárius Békés Gáspár helyett az első alkalmas perctől kezdve a katolikus Báthory István politikai hívének érezte és vallotta magát. A bekövetkezett események megértéséhez ezt tudni Blandratáról nagyon fontos. Ugyanis Békés Gáspár nem nyugodott volt bele Báthorynak fejedelemmé választásába, hanem az osztrák császár segítségével bízva, nyíltan megtagadta az engedelmességet a fejedelemtől. S amikor Báthory éreztetni akarta vele hatalmát, előkészületeket tett a fegyveres ellenállásra. Csakhogy a sors könyvében más volt megírva. Amíg Békés nagy körülányességgel készült a döntő mérkőzésre, Báthory titokban összevont katonasággal megtámadta Fogaras várát. Békés alig

tudott megszökni a várból, minden vagyonát, még kis fiát is ott hagyta. Fogaras 1573 okt. 18-án kinyitotta kapuit a fejedelem katonái előtt s ezzel Békés Gáspárnak legfőbb erőssége ellenfelének, Báthorynak, kezébe került. Az 1573. októberi megyesi országgyűlés haraggal csapott le a lázadókra, felhatalmazván a fejedelmet, hogy Békésnek híveit tetszése szerint büntesse meg, vagy épen írta ki. Még a török szultán is azzal bízta Báthoryt: „Az mi tövisek volnának országában, írta ki”. E veszélyes időkben Blandrata nyugodtan ült a fejedelem hívei között. Dávid Ferenc azonban megérthető aggodalommal írta 1573. dec. 27-én Palaeologusnak: „Mindennap rosszabbra fordul dolgunk... Attól tartok, nehogy minket elűzzenek”. Báthory Blandratát nemcsak nagyrabecsülte, de egyik legbizalmasabb politikai agensének is tartotta, kinek rendkívül nagy hasznát vette a lengyel királyi trón elnyeréséért folytatott praktikáknál. Blandrata igyekezett is megérdemelni az új fejedelem bizalmát. Míg Békés Gáspár és hívei 1575 július 9-én Kerellő Szent Pálnál újabb csatát vívtak Báthory ellen, addig Blandrata épen e napokban* indult el Lengyelországba előkészíteni Báthory István megválasztását a lengyel királyi trónra. E fontos diplomáciai kiküldetéséhez a fejedelem teljes bizalmát vitte magával: joga volt Báthory részére elfogadni a trónt, egyezséget köthetett s leveleket írhatott.** Hogy Blandrata ez időben mennyire nem törődött az erdélyi antitrinitáriusokkal, azt azonnal megértjük, ha meggondoljuk, hogy amíg ő a fejedelem részére új királyságot szerezni járt, addig Báthory a Békés hívei közül 9 főurat lefejeztetett, 24 főurat felakasztatott, 54-nek orrát, fülét levágatta. Hogy hányan voltak ezek között unitáriusok, azt szám szerint ma már pontosan megmondani nem tudjuk. E borzalmas politikai vérbosszú mellett folyt az unitáriusok nyílt üldözése is. 1575. március 18-án Báthory István a fejedelem azt írta Csanády Imre kalotaszentkirályi öreg unitárius papnak, hogy „ha el nem akar veszni, térjen észre s fog kapni a gyalui udvarból egy hordó bort s líz mérő búzát. Ha téves vallását elhagyva a katolikus egyházba visszatér, egész házanépe tapasztalni fogja a fejedelem bőkezűségét”. A vélelten fenntartotta számunkra Blandratának egy két nappal később (1575. márc. 20-án) szintén Gyulafehérvárról ugyancsak ehhez a Csanády Imréhez küldött levelét, melyben tudatta, hogy a fejedelem az ígért segédelmet részére kiutalta, egyben felhívta Csanádyt, hogy e kegyességért „pure et candide” mondjon köszönetet. E levél bizonyítékunk arra, hogy Blandrata ez időben már nem azonosította magát az erdélyi magyar unitáriusokkal. Az, hogy a fejedelem *ilyen argumentummal* akart visszatéríteni

* Szádeczky Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása. Bpest, 1887, 173. s. köv. lapok.

** Veress Endre: Berzeviczy Márton. Bpest. 1911. 91 lap.

egy unitárius papot a római katolikus hitre, őt már nem érdekelte, mi több, még ő tanácsolta, hogy ezért a fejedelmi kegyért mondjon „tisztá és fényes” köszönetet. Ebben a levélben nagyszerűen benne van Blandratának kétszínű jelleme. Az öreg Csanády Imre nem volt ennyire „opportunist hitű”. Mindkét levelet, a fejedelmét is, Blandratáét is ez év április 8-án elküldötte Kolozsvárra Palaeologus Jakabnak s megkérte, hogy válaszoljon helyette azokra ő. Palaeologus válaszának szövege nem maradt ránk, de tartalmát kivehetjük a fejedelem visszontválaszából, melyben ezek vannak: „Te középútat akarsz tartani az arianizmus és katholicizmus közt; felejtetted, hogy ezek két végletet képeznek s köztök érintkezési pont nincs”. Aztán figyelmeztette őt a fejedelem arra, hogy ne huzódózzék, hanem írja egyszerűen alá az annyi századok óta bevett katolikus vallást s akkor öregsége napjaiban mind, róla, mind népéről gondoskodni fog. A fejedelem levelét Csanádi megválaszolta s kifejtvén hitét, annak megvizsgálását kérte. Az a levél, melyben hitét összefoglalta, sajnos, nem maradt ránk s így a legfontosabb dologról nem vagyunk értesülve.¹ Azonban ennyiből is kitetszik, hogy szegény öreg Csanádi többre becsülte meggyőződését mint a gazdag fejedelmi orvos, Blandrata. Báthory István ugyanez év április 30-án arról értesítette a szászokat, hogy nem látja szívesen az arianizmusnak terjedését Szászvároson s ezért felhatalmazta az universitást, hogy a meghalt unitárius pap helyett lutheránus papot küldjön oda.² Minthogy ez időben az unitáriusok egyik legtehetségesebb vezetője Palaeologus volt, a fejedelem haragja most ellene fordult s Palaeologus a további kellemetlenségnek azzal vette elejét, hogy Kolozsvárról Krakkóba távozott. Arról, hogy a távozása után mik történtek az itt maradtakkal, 1575. aug. 6-án Szakmári István kolozsvári unitárius prédikátor a következőkben értesítette: „Fejérváron néhány atyjokfia fogságba esett, de jó emberek közbenjárására kiszabadultak. Mi lesz velök, az idő mutatja meg. Hiszi, hogy az Isten a fejedelmet arra bírja, hogy vallásukkal valami rossz nem történhetik.”

Hát bizony ezek a zaklatások és erőszakoskodások egy csöppet sem használtak sem az unitárius hitnek, sem az egyháznak. Jellemző, hogy Blandrata nagy tekintélyű a fejedelelemnél ez időben egyszer sem használta szorongatott hit-testvérei sorsának könnyítésére. Ugy látszik, ez év végén Dávid Ferencre is sor került s ez alkalommal alighanem olyan formában, hogy a fejedelem az unitáris püspöki címtől és funkciótól akarta megfosztani. Legalább is erre mutat az 1576. jan. 28-i meggyesi országgyűlés alábbi végzése: „Könyörögtek azok az

¹ Az említett levelezés közölve van Karl Landsteiner: Jakobus Palaeologus c. tanulmányának 40—43 lapján.

² *Teutsch*: Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1862. I. köt. 213—214 l.

atyánkfiái, kik Dávid Ferenc vallásán vagynak, hogy Dávid Ferenc superintendensek légyen és ha ő meghal vagy pedig betegségek, vagy mi egyéb okból mutálni kelletnék, mutálhassák és mást substituálhassanak eadem autoritate. Csakhogy a religio dolgában semmit ne innoválhasson, hanem amiben találtatott, azon állapotban maradjon." Egyelőre ez is kielégítő határozat volt az unitáriusok részére. Nemcsak Dávid Ferenc rehabilitáltatott benne az ellene emelt kifogások ellen, de püspöksége is megerősítettet. Alig telt el azonban egy félév, Báthory István Lengyelországba költözött s utódja, Báthory Kristóf, az új fejedelem, hozzálátott az unitáriusok kiirtásához. Tehette, mert ekkor már Európaszerte megkezdődött a katolikus reactio s így bárminő efajta törvényt- és jogsértést fedezett a gyorsan erősbödő reakciók közvélemény.

Mielőtt azonban ennek további sorsát kezdeném elmondani, előbb még Blandratának az ezen időbeli lengyel unitáriusokkal való összeköttetéséről akarok szólni.

Mielőtt Blandrata Erdélybe jött volna, Kislengyelországnak volt antitrinitárius püspöke, amivé őt az 1561-iki krakkói zsinat választotta meg. Erdélybe való távozása után püspöki székét Pauli Gergely foglalta el, kivel Blandrata mindvégig a legszorosabb összeköttetést tartotta fenn. 1565. nov. 30-án Gyulafehérvárról levelet írt neki. Ugyancsak hozzá küldte az 1568. január 27-én Kislengyelország egyházközségeihez címzett azon levelét is, melyet Lubienecius jegyzett fel a lengyel reformáció történetéről írott műve 229—30 lapjain. Krakkói összeköttetései tették számára lehetségessé azt is, hogy Báthory István lengyel királysága érdekében eredménnyel tudjon tevékenykedni. Amikor tehát Blandratának, mint theologusnak, hitelveiről szólunk, mindig a Pauli Gergely által képviselt antitrinitarizmusra kell gondolnunk. Blandrata részére ez volt az antitrinitárius hitnek hivatalos alakja. Basilius István Óvári Benedekhez küldött és ismételtlen idézett levelében (1579. dec. 6-ról) feljegyezte, hogy 1578-ban, Dávid Ferenc és Socinus Faustus mérközése idején, Pauli Gergely fogalmazta meg a lengyel eklézsiák döntő véleményét. 1579-ben szintén Paulihoz küldötte levelét, melyet Schomann-nak, Czechowiciusnak, Vitrelinusnak s a többi lelkészeknek írt. Ezek alapján nyilván áll előttünk, hogy Blandrata a Pauli-féle antitrinitárius hitet tartotta azon mértéknek, melyhez az 1574-iki enyedi zsinaton Dávid Ferencnek hitelveit mérni kellett. A Schomann-féle káté és confessio Pauli hitének volt tételekbe foglalása. Viszont a Schomann-féle káténak hittana lényegében egyezett a *De falsa et vera* hitrendszerével, tehát azzal, ami Dávid Ferencéknek János Zsigmond fejedelem életében hivatalos hite volt. E ténynek megállapítása kutatásaimnak egyik legfontosabb eredménye. Csak ennek tisztán látása mellett érthetjük meg azon mély szakadékot, ami Blandrata és Dávid hite között már ez időben tátongott.

Ma, mikor e két felfogás közül egyik sem él többé, mert a fejlődő idő mindkettőt túlhaladta, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy e két felfogás között a különbség nem volt oly nagy, hogy az egyező részek következtében a kölcsönös megértést a bennük levő különbségek megtudták volna akadályozni. A valóság azonban az, hogy az antitrinitárizmus kebelében meglévő e különbségek oly mereven két táborra osztották a trinitáriusokat, mint ahogyan eltávoztak Kálvin hívei a lutheránusoktól. A szóban levő időben a legcsekélyebb véleményárnyalat elég volt ahhoz, hogy az emberek ellenfelekké váljanak. Blandrata s Pauli Gergely hite 1576-ban oly messze állott azon gondolatoktól, melyek ez időben, igaz, hogy még csak titkon, forrongtak Dávid Ferenc lelkében, hogy ismerve a korszak szellemét, egész biztossan következtethetjük, hogy az antitrinitárizmus hüvelyében egyszerre mind a két kard nem férhetett meg: vagy Blandratának vagy Dávid Ferencnek bukni kellett. A bukás azé kellett, hogy legyen, aki gyöngébb volt. S lehetett volna ez időben valaki gyöngébb, mint Dávid Ferenc, kinek fő-főpatrónusa, Békés Gáspár, a szentpáli döntővereség után hajléktalanul bujdosott a Kárpátok rengetegeiben?

Ha ismerjük e hitbéli nézetek finom árnyalatait — s ezeknek kimutatása volt e tanulmányomnak célja —, akkor megértjük, hogy miért nézte Blandrata részvét nélkül nagy ellenfelének szomorú elbukását. Elvek mérkőztek itt emberek képeiben...

Amíg a dolgok a felszínen így alakultak, addig — mint mondani szokás — a hamú alatt izzni kezdett a parázs. 1574-ben Lengyelországban *Libellus de duabus naturis in Christo* címen könyvecske jelent meg, mely tagadta, hogy Krisztusnak kettős természete volna, mivel ő „*purus humo*” volt. E könyvet Budny Simon írta. E könyvvel egyidőben jelent meg ugyancsak Budnytól egy még fontosabb irat: *Brevis demonstratio, quod Christus non sit ipse Deus, qui est Pater; et cur in S. litteris appellatus fuerit et porro Deus sit*. E könyvek rendkívül nagy feltűnést keltettek. Simler Josiás 1575-ben *Assertio orthodoxae doctrinae de duabus naturis Christi Servatoris nostri, opposita blasphemis et sophismatibus Sim. Budny in Lithuania evulgatis* címen rendkívül hevesen támadta azokat. De hasonló idegességel tiltakoztak ellene Pauli Gergelyék is. Mindez nem használt semmit. Budny Simon 1576-ban lengyel nyelven újabb könyvet adott ki részben ellenük, főképen azonban unitárius hitének további igazolására. Címe latin fordításban ez: *Simplex confessio praecipuorum Christianae fidei articulorum, nimirum de Deo uno, Filio ejus et Sp. S. ex S. Scriptura breviter concepta per Simonem Budny, et cum consensu quorundam fratrum in Litvania et Russia publicae luci commissa: cum Apologia ad defensionem hujus confessionis, per eundem scripta*. (Impressum Losci, per Jo. Karkan.) E könyvekben Budny Simon azt taní-

totta, hogy „Jézus Krisztust sem hozzá intézett könyörgéssel nem kell imádni, sem más valaminő megkülönböztető módon nem kell tisztelni, mivel ő is ugyanolyan képen született, mint bárki más ember s ezért a megkülönböztetett tiszteletre, vagy pláne az imádásra érdem nélkül való”.^{*} Ez a nagyon merész állítás az egykori adatok bizonyossága szerint rendkívül hamar elterjedt s gyorsan hívőkre talált. Litvániában és Oroszországban Budny nézetét igen sokan magukévá tették.

Eljutottak azonban Budny Simonnak e munkái Erdélybe is és itt is nagy változást idéztek elő. Basilius István idézett levelében 1579-ben ezeket írta Óvári Benedeknek: „Karádi Pál három esztendejét írja, mitől fogva tanították ők, hogy nem kell a Krisztust imádni avagy segítségre hívni. Ismét eszünkbe vehetjük, hogy titkos praktika volt öközöttök Dávid Ferencsel és ők ezt mitőlünk mind eltitkolták”. E három esztendő 1576-ra útal vissza, épen Budny könyveinek megjelenése idejére. Tehát 1576-ban Dávid Ferenc több társával együtt titkon a non adoramus et non invocamus tanát fogadta el. Ugy látszik azonban, hogy kevés ideig maradhatott titokban e hitük, mert rövid idő alatt már a Székelyföldön is tanították azt Basilius István Karádi Pálhoz intézett „Emlékeztetés és Intés” c. levelében — közölve a Kénosi, Uzoni-Fosztó-féle Unitárius Egyháztörténelem kolozsvári példányának I. köt. 257 lapján — ezeket írta: „Midőn a mi kegyelmes Fejedelmünk (Báthory Kristóf) sok hírekből megértette volna, hogy a Székelyföldön prédikállának a Krisztus hiti és imádása ellen, végére ment, hogy az ő püspökjük (Dávid Ferenc) oka volna a tántorító tudománynak”. A fejedelem, Báthory Kristóf, ki épen ez évben lett Erdély fejedelme s Báthory Istvánnál sokkal erélyesebben látott a vallásügyi kérdések szabályozásához, az 1576. május 20—25-ki országgyűlésen a következő végzést hozatta: „Miért hogy ezelőtt való articulások tartása szerént megengedetett, hogy az Dávid Ferenc vallásán valóknak superintendések legyen, itt Kolozsvárott vagy Tordán az ő hitén való papoknak convocatiot tehessen, de akik (Alesius) Dénes pappal egy valláson vannak, azokat ne cogalhassa, hanem Dénesnek az övei között régi autoritása megmaradjon”. E határozat egyszerre kivette Dávid Ferencnek püspöki vizitációi alól az egész Székelyföldet, ahol — mint láttuk — a Budny-féle nézetek nagy arányban kezdtek terjedni.

E határozattal az eddig csak lappangó tűz magasra fellobogott. Most már az innováció vádját nyíltan emelték Dávid ellen. A katasztrófa elkerülhetetlenné vált. A fejedelem s a rendek a következő évi (1577. okt. 12—25-ki) tordai országgyűlésen újabb határozatot hoztak a mostan már nyíltan Budny

^{*} *Moshemius: Institutionum Historiae Eccl. libri quatuor.* Helmstadii, 1755. 814 és 823 l.

Simon elvei szerint prédikáló unitárius papok ellen. „A religió dolgában — így szól a végzés — a régi artikulusok szerint nagyságod minden rendeket tartson meg és ótalmazzon meg fejedelmi méltósága szerint; ha mi innovációk pedig *volnának avagy lennének*, superintendens requisíciói után ennek előtte való mód szerint büntetessenek meg, megmaradván minden az ő *condiciójában*“. Ezzel minden jövőbeli hitújításnak végleg útját vágta az országgyűlés. Ennyi azonban fél munka lett volna. A meglevő innováció ellen is kellett intézkedni. Folytatólagosan tehát határozták: „Thorday Andrásnak mindenütt autoritása legyen az országban járni, minden helyeket vizitálni és mindenütt az ő vallásin való egyházi személyeket, papokat igazgatni, oktatni, tanítani, reprezentálni és zsinatot tenni, sőt a másféle valláson levő papokat is hortando, monendo, docendo, aki lehetséges, az ő *sententiájára* vonni, de ne erőszakkal; a más félnek pedig, Dávid Ferencnek, mint ennek előtte is, most is csak Kolozsvárott és Tordán legyen szabad zsinatot tenni és más *confession* való egyházi személyeken semmi *juridiciója* ne legyen, hanem csak az övéin“. E határozat nyílt harcot jelentett az erdélyi unitáriusok ellen. Ez időtől kezdve Torday András vezetésével a kálvinisták kezdenek erőre kapni s amily mértékben erősödnek ezek, oly mértékben nő Dávid Ferenc ellenfeleinek tábora. Az országgyűlés ez alkalommal már eltért a hagyományos erdélyi szabadelvűségtől. Kihallgatás nélkül ítélkezett egy felekezetről. Tehette, övé volt a hatalom. De az idők lelkét ezzel meg nem ölhette. Azok az eszmék, melyeket Budny Simon könyvei tartalmaztak, egészen logikusan kapcsolódtak Paruta és Sommer állításaihoz s az, aki közöttük az összefüggést egyszer megtalálta, ha őszintén nyilatkozott, magának kellett, hogy vallja azokat.

1577-ben újabb eszmék is kerültek forgalomba, Socinus Faustus ezen évben a Majna melletti Frankfurtban Covetus Jakab francia (párisi) kálvinista lelkésszel nagy vitába elegyedett, melynek lefolyásáról *De Jesu Christo Servatore* címen könyvet is írt. Könyve nyomtatásban ugyan csak 1594-ben jelent meg először, ellenben a vita lefolyásáról levelezés útján Blandrata is, Dávid Ferenc is még ez évben értesült, sőt a következő 1578-ik esztendőben kézhez kapták e vitának egész leírását is úgy, amint az 1594-ben nyomtatásban megjelent. Socinus Faustus e vitalkozás idején 38 éves volt s életét eddig jórészt tanulással töltötte. A nyilvánosság előtt jóformán még sehol nem szerepelt s így a Covetussal való vitalkozásával kezdődött az ő tulajdonképeni reformátori munkássága. A vita tárgya a megváltás fogalma volt; az, hogy mit jelent az orthodox theológiában oly nagy fontosságú *satisfactio*? Covetus azt állította, hogy Krisztus, mint Isten a keresztfán halálával megváltotta az emberiséget. Socinus Faustus ez orthodox felfogással szállt szembe. Később oly nagy jelentőségű hitrendszerének, a soci-

nianizmusnak, e vitatkozás alkalmával rakta le alapjait. *De Jesu Christo Servatore* c. munkája, mely vitájuknak párbeszéd alakjában való leírása, egyik legfontosabb reformátori írata. Beható ismertetése e helyen azért szükséges, mert 1578-ban Kolozsvárra jövéen, Dávid Ferencsel szemben tette vita tárgyává nézeteit s tulajdonképen e nézeteknek vitatása közben jutott el Dávid Ferenc azon megállapításokra, a melyek a dévai börtönbe vitték.

Az olvasót itt arra kérem, figyeljen jól Socinus Faustus hitrendszerére. Rá fog jönni, hogy az nagyon eltér Schomann, Blandrata, meg Pauli antitrinitárizmusától. S ha mégis úgy történt, hogy Blandrata Socinussal akarta megcáfoltatni Dávidot, az nem azért történt, mivel az alább ismertetendő socinianus hitrendszerrel Blandrata egyetértett, hanem azért, mert az alábbi nagyon is radikális christológiát Socinus olyan állításokkal zárta be Krisztusnak Istenként való imáadásáról és segítségül hívásáról, amelyek rendszeréből ugyan logikusan sehogy sem voltak levezethetők, de amelyek viszont egészen egybevágtak Pauli Gergely s Blandrata felfogásával s viszont ellenkeztek Dávidnak nézetével. Mivel pedig Socinusnak sikerült Covetust vitában legyőzni, Blandrata azt remélte, hogy az adoratio és invocatio kérdésében sikerülni fog Dávid Ferencet is legyőznie. Majd látni fogjuk, hogy reményében miért kellett csalódnia.

A *De Jesu Christo Servatore* annak a kérdésnek felvetésével kezdődik, hogy tulajdonképen miért is halt meg Krisztus a keresztfán oly borzalmas halállal? A válasz, mit erre Socinus ad, kettős: először azért, hogy ezzel példát adjon nekünk arra, miképen kell bűneinkért a legsúlyosabb bűnhődést is türelmesen viselnünk; másodsor azért, hogy a halála után következő feltámadás és örök élet megmutatása által bizonyossá tegyen minket arról a nagy szeretetről, mellyel Isten a megterő bűnöst várja és megjutalmazza. Socinus egész rendszerének legtöbb része épen Krisztus feltámadásának és az örök élet fogalmának megmagyarázása volt. Miképen az örök élet azon transcendens cél, melyre egész földi életünkön át törekszünk, azonképen Socinus christológiájában Krisztus halhatatlansága azon pont, melyre egész üdvтана felépült.*

Socinus Faustusnak e nézete legélesebb ellentétben áll a megváltásról való eddigi tanításokkal. Könyvében Socinus rendkívül éles dialektikával mutatja ki a megváltásról való orthodox dogmának tarthatatlanságát. Azzal kezdi, hogy

* Socinus Faustus hitrendszerét a maga egészében e tanulmányban külön fejezetként fogom ismertetni.

E tárgyról klasszikus becsű munka Otto Fock: der Socinianismus. I—II. köt. (Kiel, 1847) c. könyve, melyet Socinus eredetei munkáinak tüzetes tanulmányozása mellett én is felhasználtam. A socinianizmusról való részletesebb bibliografiát is e tanulmány folyamán később fogom adni.

a megváltás, illetve elégtétel fogalma úgy, amint azt az orthodoxia tanítja, sem nem szükséges, sem nem lehetséges.

Az orthodox egyházi dogma a satisfactio (=elégtétel) fogalmát Isten lényének két tulajdonságára, az igazságosságra és a méltányosságra vezette vissza. Az igazságosság Isten arra ösztönzi, hogy a bűnt megbüntesse, viszont a méltányosság arra, hogy megbocsássa. Ez egymással ellentétes két fogalmat az orthodoxia a satisfactio, illetve a krisztusi megváltás által vélte összeegyeztetni. Ezzel szemben Socinus arra utalt, hogy Istennek semmi szüksége nem volt satisfactióra. A satisfactio tanában levő abszolút ellenmondás nem egyeztethető össze Isten tökéletességével. Mert miféle tökéletességnek tartjuk azt az igazságot, amely a bűnöst büntetlenül hagyja s a bűnökért ártatlant büntet meg; s mit mondjunk arról a méltányosságról, amely nem ismer büntetés nélküli megbocsátást? Ehelyett inkább azt kell mondanunk, hogy Isten megbocsáthatja a bűnök minden satisfactio nélkül. Socinus itt érdekesen utal arra is, hogy a satisfactio s a megbocsátás egymást egyenesen kizárja. Mert ahol satisfactio történik, ott nincs szükség remissiora vagyis megbocsátásra, mivel a satisfactio által a bűn megváltatik; viszont ahol a bűnök megbocsátatnak, ott nincs szükség megváltásra, mert a büntetés elengedettik. A megváltás és megbocsátás tehát egyidejűleg nem lehetséges.

Aztán a megváltás fogalmával egyéb baj is van. Ugyan mit gondoljunk egy olyan Istenről — kérdi Socinus —, aki nem elégszik meg egyetlen fiának a bűnös emberekért való megváltó halál-készségével, tehát a tisztaszívű, őszinte jóakarattal, hanem a legkegyetlenebb kínzásokat szenvedtetni el vele. Ha Isten Krisztusnak önkényes halála által a bűnt akarta megölni, elég lehetett volna erre Krisztusnak egyszerű halála; miért kellett mégis a halált a legszörnyűbb kínok alakjában elrendelni? Ha pedig Istennek nem szeretete nyilvánult meg a satisfactio tényében, hanem haragja, akkor meg miért nem a bűnös emberiséget büntette meg s miért azt, aki ártatlan volt?

A satisfactio ténye tehát semmiféleképpen nem egyeztethető össze Istennek tökéletességével.

De nem lehetséges az a józan ész szerint sem. Pénzbüntetést egyik ember ki tudhat fizetni a másik helyett, mert a büntetésnek ez a formája átruházható. De a halál, bűneinknek e szörnyű büntetése, testi büntetés, ami a bűnös ember személyéhez kapcsolódik s másra át nem ruházható, — ha csak fel nem tételezzük Istenről, hogy rá nézve mindegy, ki bűnhődik. Ha pedig Isten mégis úgy rendelkezett volna, hogy Krisztus valóban a halállal váltsa meg az emberek bűneit, akkor ez a legszörnyűbb büntetés volna, mit ember elképzelhet. Ez a halál egyszersmind az emberiség halálát is jelentené, ami után — ha a halál komoly büntetés volt — nincs feltámadás. E szomorú végre nem hoz vigasztalást az orthodox dog-

matikának az a föltevése, hogy Krisztus Isten volt, ki lényében bírta a halhatatlanságot, mert ez esetben pusztá játékká sekélyesedik az egész satisfactio, — mert különben hogy halhatott volna meg komolyan a halhatatlan Isten (itt: Krisztus)?

E fejtegetések után Socinus sorra vizsgálta a bibliának azon részeit, melyekkel a satisfactio tanát bebizonyítani szokás s igen éleseszű, valóban elmemozdító filologiai dialektikával mutatta ki, hogy a satisfactio tanát úgy, amint azt az orthodoxia magyarázza, a biblia nem tartalmazza.

Mindebből a rendkívül mélyreható és éles dialektikával kifejtett okoskodásból Socinus végül is azt az eredményt vonta le, hogy a satisfactio alapjául szolgáló megbékülésre tulajdonképpen nem Istennek van szüksége; mi, emberek, távoztunk el tőle, mi, emberek, is kell, hogy visszatérjünk hozzá. A megbékülés vagy kiengesztelődés tehát nem isteni, hanem tisztán emberi processus. Egyedül ez a gondolat tud az orthodoxia által összezavart ezen problémába rendet és világosságot teremteni. Csak amennyiben az ember Jézus Krisztus lelkében végbement ez a megtérés; vagyis, Krisztus Istenhez még a szenvedések és a legszörnyűbb halál idején is hű maradt s mi Krisztusnak e fenséges példája szerint szintén kibékültünk Istennel, — csak ennyiben beszélhetünk Krisztusnak velünk kapcsolatos megváltói munkájáról. Ilyen értelemben az emberekkel való viszonyában Krisztus, mint az örök példa, valóban a mi megváltónk. Istennel kapcsolatban azonban e „megváltás” mindössze egyik legfenségesebb megnyilatkozása azon megtérésnek, ami minden egyes embernek lelkében külön-külön kell, hogy végbe menjen.

Ez volt azon tan, amellyel Socinus Faustus 1577-ben az akkori tudományos világ elé lépett s amely még ez év folyamán Erdélybe is eljutott.

Már most fontoljuk meg jól Dávid Ferencnek a helyzetét. Lelke tele volt az igazság után való törhetetlen vágyódással. Ámde melyik volt az ismertetett sok hiteszme között az igazság? Vajjon a Schomann-féle *Catechesis et confessio*-hite? Avagy Sommer és Paruta újítása? Talán Socinus Faustus nézete? Ki tudná ezt megmondani? Az országgyűlés könnyen rendelheti, hogy a hit dolgaiban nem szabad innoválni. Dehát melyik elme tudna elzárkózni a fenti gondolatok elől? Hát lehetséges olyan lélek, olyan igazságot szomjuhozó lélek, amely a gondolatoknak e nagy forradalma idején nyugodtan tud maradni? Dávid Ferenc ilyen okoktól indítva, 1578 márciusában Tordára zsinatot hívott össze s 322 pap jelenlétében kimondotta a communis profetiát, vagyis azt, hogy szabad a zsinat által egyelőre el nem fogadott bármely hittani kérdéstről vitatkozni anélkül, hogy az újítókra hozott országos törvény ellen ezzel vétenének. Ezenkívül e gyűlésen — mint Blandrata aug. 3-án írta Palaeologusnak, „az egyház hitvallása megállá-

píttatott, a gyermekek keresztelése megszüntetett”.¹ E tordai zsinat az országos törvények szempontjából kétségtelenül forradalmi jelentőségű volt. Zsinati határozattal hatályon kívül helyezni országos törvényt, — oly cselekedet, amely önmagában rejti a legsúlyosabb következményeket.

A súlyos következmények nem is vártak magukra sokáig. Az (1578) ápr. 27—május 5 között tartott kolozsvári országgyűlés a következő végzést hozta:

„Értjük te nagyságodnak izenetit, az religióban naponkint az minemű hallhatatlan és káromló innovatiók öregbednek, kit mi es mindeneknek előtte első és fő dolognak ítélnök szemünk előtt viseltetni, ki miatt minden koron bizonyos helyeket és országokat az Ur Isten az ő csuda ítéleti szerint meg is büntet és el is törül, erre oly gondot viseljünk Nagyságoddal egyetemben, hogy evvel is az Uristennek reánk következő nagyobb ostorát és büntetését ne ingereljük. Tetszett erről, hogy mind mostan, mind jövődöben valami innovatiók vannak vagy lennének, ennek előtte való statutumok szerint, minden haladék nélkül hívassa elő az innovatorot és mind a két religion való superintendensek által, ki mellett te Nagyságodnak is mind a két religion való egyenlő számú főemberi legyenek, inquiráltassanak és ha nyilvánvaló innovatoroknak convincáltatnak, Nagyságod priváltassa és removeáltassa ab officio. Ha azután is nem szünnék hinteni efféle újabb heresist, te Nagyságodnak authoritása legyen érdemek szerint valami büntetéssel akarja, megbüntetni tanácsival egyetemben. Akik pedig vocatióban nem volnának, kik tisztektől nem priváltattatnak, hanem csak spargálnak imitt, amott efféle tévelygéseket, azokat mox de facto ezen mód szerint inquiráltatván és convincáltatván Nagyságod büntesse érdemek szerint.“

Az országgyűlés tehát az innovátorok kinyomozását s megbüntetését rendelte el. Semmi sem mutatja a végzés komolyságát annyira, mint azon tény, hogy most már Blandrata is szükségesnek látta az események menetébe beleszólni, hiszen nyilvánvaló volt, hogy Dávid Ferenc annyira kezében tartja egyházát, hogy kellő ellenhatás nélkül képes lesz mind a 322 papot s velük együtt ki tudja, hány világi unitárius

¹ E tordái zsinatról Blandrata idézett levelében többek között a következőket jegyezte fel: „Anno domini 1578. Thordae habita est synodus ministrorum confessionis unius dei, in persona et natura, in qua numerati sunt ministri 322, qui inter alia decretum adiderunt de communi prophetia in Ecclesia introducenda, quod dogma omnibus ministris libertatem dabet, sine periculo disserendi inter se et quaerendi in his rebus, quae a synodo generali nondum erant decretae et constitutae, sed de quibus posset, seria suspici deliberatis.“ E mondatot azért idéztem eredeti szövegében, mert legrégebbi adatunk arról, hogy 1578-ban hány unitárius pap volt Erdélyben.

embert „romlásba“ vinni. Rendkívül jellemző módon kezdett Blandrata ehhez az „egyházmentéshez.“ Előbb azt tanácsolta Dávid Ferencnek, hogy ne mondja senkinek, mi az ő titkos hite; majd pedig azt tette hozzá: kettőt-hármat legbuzgóbb innovator papjai közül adjon át példás megbüntetésre a fejedelemnek s ezzel a béke helyreáll.* E kétségtelenül pratikus, de jellemtelen, áruló tanácsot Dávid nem fogadta meg; ilyen módon szabadulni meg a veszélytől nemcsak saját személyének a legsilányabb lelkisínylése, de egyszersmind meggyőződésének s a hirdetett igazságnak a legteljesebb meggyalázása lett volna. Ehelyett zsinatot hívott össze Kolozsvárra s ott — „in aedibus suis“ a következő négy kérdést tette vita tárgyává:

1. An, cum Jesus Christus non crederetur esse verus Deus, absolute posse dici Deus, cum non inveniretur hoc factum esse ab Apostolis?

2. An posse invocari in precibus?

3. An justificatio et praedestinatio talis esse credi deberet, qualem esse scripserunt Lutherus et Calvinus?

4. An Jesus si mortuus non fuisset, potuisset esse Christus? **
Bikfalvi Imre lelkész, ki a mondott zsinaton jelen volt, e tételleket rögtön megküldte Blandratának Gyulafehérvárra. Blandrata a 4 tétellel 30 ellentételt állított szembe, amire viszont Dávid Ferenc egész kis könyvecskével (*Libellus parvus*) válaszolt. E könyvecskét — amely nyilván kéziratban készült csak, mert ez időben efféle munkát nem volt szabad kinyomtatni — Dávid egy példányban elküldötte Blandratának, egy példányban pedig Gyulai Pál által megküldötte Lengyelországba régi patrónusának, kornyáti Békés Gáspárnak, ki 1577 óta újra kibékült volt Báthory István lengyel királlyal s most annak legbizalmasabb tanácsadója s egyik leghűbb hadvezére és barátja volt. Békés új helyzetében is megmaradt unitárius hite mellett, *** de sok egyéb elfoglaltatása miatt nem ért rá Dávid Ferenc dolgaival foglalkozni. Ehelyett átadta a küldött könyvet a környezetében levő lengyel unitárius papoknak tanulmányozás és véleményezés végett. Blandrata is értesítette a lengyel antiunitárius papokat az eseményekről, egyben arra kérte az ez idő-

* *A Scriptum fratrum Transylvanorum N. N.*-ben (megjelent a Defensio Francisci Davidis-ban, 1581-ben) ez utóbbi így van előadva: „Cum igitur ne hoc quidem consequi posset, licet saepissime tentaret per literas suas hoc inculcans et frequenter occinens Ecclesiam non habituram pacem, nisi duo vel tres ex ministris novis imbutis opinionibus Principi puniendi dederentur, quo in illis horrendum statueretur exemplum, et sic demum de veritate ulterius inquirenda omnibus fraenum injiceretur.“ (XLVIII, lap.)

** Ha Jézus Krisztus nem volt igaz Isten, lehet-e Istennek nevezni, mikor erről az apostoloknál nincs semmi írva?

2. Lehet-e könyörgésben segítségül hívni?

3. Vajjon a megigazulást és az előrelendést úgy kell hinni, ahogy azt Luther és Kálvin megírták?

4. Ha Jézus nem halt volna meg, vajjon lehetett volna Krisztus?

*** Szádeczky L.: Békés Gáspár, 921.

ben épen Krakkóban tartózkodó Socinus Faustust, jönne Kolozsvárra*, győzné meg személyesen Dávid Ferencet állításainak téves voltáról. Socinus készséggel vállalkozott e feladatra, mivel a lengyel papok is biztatták erre. Pauli Gergely a lengyel unitárius egyházközségek nevében levelet is küldött vele Blandratának, arra kérve őt, hogy ha nem sikerülne Socinus missiója, akkor ne késlekedjenek Dávid Ferencet kiközösíteni maguk közül. Egyben felhívták Socinust, hogy a Kolozsváron történendő dolgokról őket kimerítőleg értesítse.

Socinus (1578) november 14-én érkezett Kolozsvárra s Dávid Ferenc házában szállt meg; ott is lakott egészen 1579 április közepéig, mikor sikertelen missióját abba hagyva vissza ment Krakkóba. Ez idő alatt naponként alkalma volt beszélni Dáviddal s a vita csakhamar a dolog lényegéig jutott el. Mellőzve itt sok személyes vonatkozású igen jellemző apróságnak elmondását, miket az olvasó Jakab Elek jeles munkájában (Dávid Ferenc Emléke. I. köt. 225 s köv. lapokon.) megtalál, én csak a hittani dolgok előadására szorítokozom. Dávid Ferenc vitatta, hogy Krisztus nem volt Isten, ennélfogva sem nem imáandó, sem segítségül nem hívható. Ez állítás egyébként Socinus Faustusnak a *De Jesu Christo Salvatore* c. munkájában kifejtett hitrendszeréből logikusan következett. Ott az volt bebizonyítva, hogy Jézus ember volt. Nos, ha ember volt, akkor logikus következtetés szerint őt csak emberi tisztelet illetheti meg, nem pedig isteni. Különös, hogy a különben éles dialektikájú Socinus Faustus ezt a következtetést nem fogadta el. Szerinte Krisztus a mi örök példányképünk, aki megmutatta, hogyan kell élnünk, ha nem akarunk elkárhozni. Példájával megváltott az elmúlástól. Azzal, hogy módjában állott ilyen példát mutatni, azaz hatalmában állott per effigiem megváltani az emberiséget, megsegített minket. E megsegítés nem egyszerű emberi munka volt. Ez annál több volt, mert ilyent közönséges ember még nem csinálta előtte. Ez „isteni” munka volt. Ezért az „isteni” munkáért imádkozhatunk Krisztushoz s kérhetjük tőle, hogy segítsen meg minket úgy élni, mint ő élt s oly türelmesen szenvedni, mint ő szenvedett. Aki igazán hiszi, hogy Krisztus, a bűneitől megtisztult s Istenhez vágyó lélekkel Istenéhez megtért Krisztus, a túlvilágon örök életet nyert, az Socinus szerint, bizony imádkozni fog Krisztushoz „segedelemért”.

* A *Confutatio iudicii ecclesiarum Polonicarum de causa d. Francisci Davidis* erről így emlékezik meg: „Hsc anno 1578 sub initiis mensis Octobris venit in Transylvania vocatus ex Cracovia Faustus Socinus et receptus est hospitio a D. Francisco. Is ferebat literas ad D. Blandratam, nomine totius Polonicae Ecclesiae, in quibus significabatur, de libello D. Francisci ad M. D. Bekesium missio. Monebant literae, idem esse faciendum cum D. Francisco a Blandrata, quod ipsi cum quodam Daniele olim fecissent, hoc est, esse in multo dissimili causa Dominum Franciscum excommunicatum. Significabatur autem a Fausto, quid fieret in aedibus a D. Francisco.” (I. m. XLVII—2 lap.)

Socinusnak ez az okoskodása nemcsak szép, de vonzó is. Benne a hideg logikát áhítatos érzelem színezte meg. Azonban Dávid Ferenc joggal vetette ellene, hogy ha Krisztust mint embert szabad imádni, akkor semmi akadályja nincs annak, hogy Máriát s a katolikus egyház szentjeit is hasonlóképen imádjuk. Hiszen azoknak az élete is példás volt. Blandrata Dávidnak ezt az ellenvetését kifogásolta, amikor a Socinussal folytatott vitára vonatkozólag ezt írta: „Perfidus et destructor Ecclesiae Transylvanicae Franciscus clam aliter agere quam promiserat, et seminare doctrinam: *idem esse Jesum atque Mariam et sanctos mortuos invocare.*”*

A Dávid és Socinus Faustus közötti vita azt az érdekes esetet mutatja, hogy Socinus tévedett saját praemissáinak a conclusiójában, míg Dávid Ferenc egészen helyesen vonta le azokat. Ezt ma, századok múltán, tisztán láthatjuk. Itt azonban a dolog lényege mégsem ez, hanem az, hogy Socinusnak e végső conclusioja sem Paruta és Sommer tételeiből nem következik, sem pedig *De Jesu Christo Servatore* hitrendszeréből nem vezethető le. Ez egy önmagában álló költői megoldása a justificatio-nak, melynek Socinus hitrendszerével nincsen semmiféle logikus kapcsolata. Azt is megérthetjük, hogy e költői megoldás úgy megragadta Socinus lelkét, hogy képtelen volt azt hibásnak tartani. Van az ember néha úgy, hogy érzelmei elnyomják a józan ész rideg dialektikáját. Emberileg én megértem Socinus elfogultságát saját következtetlenségével szemben. De ugyanakkor igazat kell adnom Dávid Ferencnek is, aki meglátva a rendszerben levő ezen logikai lapsust, nem habozott azt elvetni s a helyes következtetéssel pótolni.

Miután sem Dávid, sem Socinus meggyőzhető nem volt, Dávid Ferenc azt javasolta, hogy terjesszék a vita anyagát egyházuknak néhány kiválasztott papja elé, döntsenek azok. Blandrata elfogadta a javaslatot. Ám, a kiválasztott tíz pap nem hozott határozatot, hanem azt javasolta, hogy hívjanak zsinatot egybe, döntsön az. Blandrata ezt e javaslatot oda módosította: írja le ki-ki a maga véleményét, küldjék azt ki Lengyelországba az ottani unitárius papokhoz s kérjenek azoktól véleményt. E lengyel vélemény kíséretében terjesszék Dávidnak és Socinusnak felfogását zsinati döntés alá. Amíg pedig mind ez meg nem történt, egyik fél se hirdesse felfogását. Blandrata Paulira, Dávid Budnyra gondolt s így kölcsönösen elfogadták ezt a propozíciót.

A lengyelekhez küldött iratok ezek voltak: Dávidnak 4 tétele Blandratának 30 ellentétével (Ezekről fentebb szólottam.). Dávidnak most fogalmazott tételei Socinus Faustusnak

* *Confutatio Iudicii Ecclesiarum Polonicarum de causa D. Francisci Davidis* XLV—2 lap. (l. m.)

ezekre adott cáfolataival. Dávidnak Libellus Parvus-a s arról Socinus cáfolata.

A megállapodásnak egyik része az iratok elküldése által végre lett hajtva. Másik részét azonban, azt, hogy a válasz megérkezéig egyik fél se agitáljon saját igazsága mellett, sem Dávid Ferenc, sem Blandrata nem tartotta meg. Dávid Ferenc 1579. febr. 24-én Tordán zsinatot tartott, a melyen a jelenvöltek összefoglalva hitük főbb állításait, kijelentették, hogy ők nem új dolgokat tanítanak, hanem ezelőtt régen tanított egyistenségi tanaikat építik s fejtik tovább.* Blandrata viszont április 7-én Kolozsvárra hívott össze 50 unitárius papot, azoknak előadta, hogy április 26-ára Tordára országgyűlés van összehíva, hol Dávid Ferenc innovatiojáról fognak tárgyalni. Az országgyűlés után rövid időn belül zsinat fog tartatni, melyen Isten igéjével s az ország törvényeivel megegyező unitárius hitvallás fog megszövegeztetni. Ezért felhívta őket, hogy készüljenek mind a két gyűlésre. „Amint látjátok — mondá Blandrata —, egész egyházunkról s mindazokról van szó, akik abban tanítói tisztet viselnek“. Hogy a papok jobban tájékozódhassanak a fennforgó kérdésekről, 16 tételbe s ugyanannyi ellentételbe foglalva kinyomtatta Dávid Ferencnek és saját magának hitvallását s azt szétosztotta az érdekeltek között. E tételeket egész terjedelmükben Lampe: Hist. Eccl. Ref. 305—311 lapján olvashatni. Megküldötte a tételeket egy levél kíséretében Dávid Ferencnek is s azt írta hozzá, hogy „saját magát a fejedelem előtt Dávid Ferenc nyílt ellenfelének jelentette ki“, ami másszóval azt is jelentette, hogy Blandrata Dávid Ferencet a fejedelem előtt innovációval vádolta meg. A fejedelem erre megrendelte a kolozsvári városi tanácsnak, „hogy Dávid Ferencet a templomi tanítás kötelességétől mentse fel, tartsa őrizet alatt és további intézkedésig senkit hozzámenni ne engedjen“. Mindez április 26 előtt történt. A Tordára ápr. 26-ra hirdetett országgyűlés június 1-én Gyulafehérváron nyílt meg. Dávidot addig kolozsvári házában őrizték. A gyulafehérvői gyűlés két napi kihallgatás és tárgyalás után — minek menete a Kénosi—Uzoni Fosztó-féle Hist. Eccl. Unitar I. köt. kolozsvári példány 223 s köv. lapairól szószerinti fordításában Jakab Elek könyvében (I. köt. 231 s köv. l.), kivonatosan pedig a Szilágyi Sándor-féle Erdélyi Országgyűlési Emlékek III. köt. 25—29 lapján olvasható — a következőket végezték: „Megértette ő Nagysága azt az egész dolgot, miképen a te (t. i. Dávid F.) agyadtól koholt tudományodat követvén, elhagyta az ecclesiai egységet, az istentelen, hallatlan, átkozott káromkodásra vetemedél és az ország kö-

* E tordai zsinat határozatait Jakab Elek közölte: Dávid Ferenc Emléke I. köt. 227 lapján. E határozatok között legfontosabb a következő volt. „Cum jam olim per nos unius Dei notitiam auditoribus nostris propositam retineamus et illud fundamentum semel jactum exaedificemus, igitur innovationis nos accusari illegitime omnibus notum esse volumus et manifestamus“.

zönséges végezése ellen közönségessé tette, újítvá lettél. Azért őfelsége tégedet érdemed szerint, másoknak példájára megbüntet, hogy afféle eszelős újításoktól elirtózzanak. Addig pedig, amig tetszik ő Nagyságának, a fejedelemnek, rólad parancsolni, fogságban tartatol". Tudjuk, hogy a büntetés két nap mulva már ki volt szabva: Dávidot Dávára vitték, bebörtönözték s itt halt meg némelyek szerint (1579.) november 7-én, mások szerint nov. 15-én.

Ezzel Dávid Ferenc személye eltűnt a küzdőtérről. Nem e tanulmány feladata aprólékosan elmondani azon eseményeket, melyek ez ítélezést megelőzték, majd pedig követék. Ez a megirandó unitárius egyháztörténelemnek lesz tárgya. Ellenben ide tartozik valami egyéb, egy nagyon fontos dolog, amiről unitárius munkában sehol nem lehet olvasni semmit s amire 1898-ban „Az unitarizmus Magyarországon” c. tanulmányában Pokoly József református egyháztörténetíró hívta fel először a figyelmet. Kár, hogy Pokoly az unitárius hittan története terén nem lévén tájékozva, ide vonatkozó lelkes és nagyértékű észrevételeit nem tudta a szükséges eszmekapcsolódások kimutatásával kiegészíteni. Arról van ugyanis szó, hogy Dávid Ferenc 1577-ben — mint ezt fentebb láttuk — értesülve volt Socinus Faustusnak *De Jesu Christo Servatore* c. munkájában kifejtett hitrendszeréről, mely legfőbb tételében azt bizonyította, hogy Jézus nem volt Isten, hanem ember. Láttuk azt is, hogy e hitrendszernek ő helyesen vonta le logikus következményeit, míg Socinus Faustus ehelyett egy nagyon szép, nagyon felemelő, de a rendszerből logikusan sehogy le nem vezethető állítással zárta be azt. Mondottam azt is, hogy ezen a záradékon veszett össze Dávid és Socinus. Miután egyiknek sem sikerült a másikat meggyőzni, Socinus visszament Krakkóba, Dávid pedig elmélkedett s tanított tovább, megindult gondolatmenete irányában. Azután, hogy a Blandratával való megállapodás után írásaikat elküldötték volt a lengyelekhez, Dávid Ferenc még egyszer hozzálátott hitének végiggondolásához s ekkor egy olyan észrevételre jutott, amely őt eddigi felfogásának lényeges módosítására bírta. E módosítást később írásba is foglalta, de ez írása csak halála után, 1582-ben került nyomtatás alá, mint a *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus* c. védőiratnak *De dualitate* című függeléke. Jakab Elek ez iratot apokrifnak tartotta, mivel annak Dávid előbbi nézetével való összefüggését — hittörténeti ismereteinek hézagos volta miatt — nem tudta felismerni. Pokoly József az érdem, hogy ez iratnak hitelességére rámutatott. Nekünk azon beható vizsgálódások után, melyeket Dávid hitének fejlődésével kapcsolatban végeztünk, nem lesz nehéz az összefüggésekre is ráismernünk s rámutatnunk, ezáltal egészítvén ki Pokolynak értékes fejtegetéseit.

Említettem, hogy Socinus hitrendszere úgy volt meg-

konstruálva, hogy abban a logikus okoskodás — az utolsó, a zárótétel kivételével — hibát nem igen fedezhetett fel. A skolasztikus dialektikának egyik késő hajtása e rendszer. Dávid Ferenc a hibás végső tételt helyesen állította fel s ezzel a keresztény vallásnak legfontosabb részét rationalisan, észokokkal hibátlanul megmagyarázta. Jézus ember voltát mindenféle ellenvetést kizáró határozottsággal fejtette ki. Ha Dávid Ferenc megmaradt volna ennyinél, akkor róla elmondhattuk volna, hogy ő Socinus Faustusnak olyan tanítványa volt, aki megkorrigálta magát a mestert. Ez is lehetett volna érdem, bár nem éppen nagyértékű. Azonban Dávid Ferenc ennyivel nem elégedett meg. Az után a beható vitatkozás után, mit Socinussal folytatott, ennek eltávozta után, a magány csöndjében rájött arra, hogy Socinus rendszerében a lelket épen az a rész kapja meg legjobban, amelyet ő kifogásolt s amely a rendszerrel nincsen logikus kapcsolatban. Rájött arra, hogy az észokokkal való vallás csinálás hideg, életnélküli rationalis művelet, mi a lelket nem hatja meg. Kell a vallásba valami szuggesztív rész, ami fanatizálni, magával ragadni tud; kell valami -olyan, ami nem a dialektikára épül fel, hanem az érezelemre s a képzeletet ép úgy megfogja, mint a kedélyt. Socinus hibás következtetése a szívre nagyobb hatással van egész logikus rendszerénél. Az észokokkal való valláscsinálás meggyőzhet, de áhítatot nem tud kelteni. Minden igazságban kell lenni egy szemérvényi poézisnek, ha az emelni akar. E belátás derengett föl Dávid lelkében, mikor számot vetve önmagával, számolva azon sokféle gondolattal, mi a hitről körülzsongta, revízió alá vette eddigi hitét s elhagyva abból azt, ami ez új belátása alapján fölöslegesnek vagy hibásnak látszott, viszont hozzávéve azt, ami új meggyőződését kielégítette, — a *De dualitate* című munkájában vázlatosan megírta unitárius hitének utolsó alakját, azt, amelyet a tiszta unitarizmus hitének nevezünk. Ez többé nem antitrinitarizmus, ez többé nem csak tagadás: ez már pozitív hit. Hite egy olyan léleknek, amely az elmélkedés és a szenvedések kohójában forrt ki tisztává. Ez a hit Dávid Ferencnek legutolsó, egyszersmind legmagasztosabb hitformája.

A *De dualitate* 3 fejezetéből áll. Az első fejezet a régi argumentumok alapján azt bizonyítja, hogy hibás azt állítani, mintha ők két Istent hinnének. Isten Krisztussal nem lényegét közölte, hanem csak tulajdonságait, ennél fogva Krisztus nem Isten, mert ha az volna akkor csakugyan két Isten lenne. Ez az a vélemény is hibás, amely azt tanítja, hogy Krisztus született Isten, azaz, hogy ez időben Istenné lett, — mert az időbeli Isten is Isten s ennek föltételezése megint csak azt jelentené, hogy ők két Istent hisznek. Ebből persze az is következik, hogy Krisztus a feltámadás után sem lett Istenné. Az első rész ennek az utolsó mondatnak volt a levezetése. Ha

nincs két Isten, már pedig keresztény ember két Istent nem hisz, akkor Krisztus feltámadása után sem lett Istenné.

A második rész ez első főtételt fejti tovább. Krisztus, úgy mond, az égben nem uralkodik,¹ mert ha ő ott uralkodna, ha ő viselne reánk gondot, akkor mégis csak két Isten volna, mert az egy ő magától való Isten is ezt cselekszi. Már pedig két Isten nincs. A közbeszéd azonban Krisztusról ezt szokta állítani. Itt Dávid arra utal, hogy noha a közbeszéd a bibliára hivatkozik s a bibliában nincs egy szó hazugság sem, azért a bibliát nem betű szerinti értelmében, hanem tartalmi összefüggéséből kitetsző jelentésében kell venni.² Krisztusra vonatkozólag például mindent nem a jelenre, hanem a jövőre vonatkoztatva kell érteni.³ A bibliában az van mondva, hogy Jézus Isten fia. Mi is Isten fiai fogunk lenni; mert mi is Krisztussal együtt fogjuk birni az istenországot, a dicsőséget, a felmagasztaltatást.⁴ Krisztus meghalt a bűn miatt, hát mi is meghalunk a bűn miatt; feltámadott Krisztus és él, mi is fogunk támadni és élni fogunk.⁵ A feltámadást, az örökéletet Krisztussal együtt és egyformán várjuk. Sem Krisztus nélkül, sem nélkülünk nincs feltámadás és örökélet. Krisztus a jelenben tehát nem uralkodik a mennyben, nem üdvezít, nem tart meg; nem ad szent lelket és örök életet, mert ha mindezt tenné, megint csak úgy állana a dolog, hogy két Istennek kellene lenni az égben.⁶

Mindez a sok okoskodás végül is a főkérdésre lyukad ki: ha Krisztus nem Isten s az égben nem uralkodik, akkor tulajdonképen mi szükség van rá a mennyben? Mielőtt Dávid erre a kérdésre felelne, előre bocsátja, hogy az egyháznak e földön nem Krisztus, hanem Isten a feje; a tulvilágon nem Krisztus veszi számba az emberek földi életét s fizet kinek-kinek érdeme szerint, hanem Isten.⁷ Ez után egyenként sorolja fel, hogy mi haszna van Krisztus mennyben létének? Hát először is az, hogy ha őt követjük, akkor mi is felmegyünk,

¹ Si nunc in coelis regnat, et omnem curam habet, quomodo unus Deus pater regnat et omnium curam habet? Quomodo non duo regnantes?

² In istis contradictionibus non est quaestio de syllabis et literis, scimus enim omnia vera esse, quae in bibliis sacris proponuntur, verum de sensu et analogia. Velut dictum est et verissimum, distingue tempora et conciliabis scripturas.

³ Et quidem magis usitatum est in scripturis sacris prius pro futuro accipi, propter rei certitudinem.

⁴ Ecce praesens pro futuro sumus filii Dei et erimus.

⁵ Mortuus est Christus pro peccato, ergo et nos moriamur pro peccato, resurrexit Christus et vivit, ergo nos resurgamus et vivamus.

⁶ Si igitur tua ratio constabit, videlicet nunc Christum in coelis regnare, salvare, conservare, dare spiritum et vitam aeternam, quomodo non duo Dii regnantes in coelis?

⁷ Quaero et ego, antequam Christus erat et antequam coelos conscenderet, quis fuit dominus et caput ecclesiae et quis gessit curam ecclesiae et quis rependit hominibus secundum opera sua?

mint ő, a mennybe s ott mi is Istennek jobbára ülünk.¹ Hogy ezt tehesük, keressük mindig az égieket s öljük meg földre lehuzó részünket.² Legfőbb haszna Krisztus mennybenlétének az, hogy ő Isten arca előtt áll, közbenjár és esedezik éretünk, ami más szóval azt jelenti, hogy Krisztusnak áldozata és érdeme folyton az Isten előtt van és ez az ő Isten előtt állása; közbenjárása és esedezése élő emléke s bizonyossága azon szövetségnek, mely a Krisztus példája követésének üdvösséghezó hitében Isten s az emberek között kötöttet.³ Mi emberek, a Krisztusban való hit által szereztünk magunknak örök életet.⁴ Akkor van örök életünk az Isten fiában való hit által, ha elhisszük azokat, amelyeket az Isten az ő fia által nekünk az élet felől kijelentett; és cselekedjük azokat, amiket nekünk parancsolt. Most még, e földön, csak reménységben bírjuk az örök életet, de a jövőben, halálunk után, Krisztussal együtt fogjuk birni azt. Hogy ezt csakugyan birni fogjuk, erről bizonyosság az Isten fiába vetett hitünk, ami nem egyéb, mint hinni annak a bizonyosságnak, melyet az Atyaisten az ő fiában kinyilatkoztatott. Mit tesz tehát birni az örök életet? Azt, hogy maga az Atyaisten a mi életünk, benne élünk, vagyunk és mozgunk. És a Krisztus si valósággal a mi életünk és feltámadásunk, mivel benne bírjuk életünk és feltámadásunk bizonyosságát és zálogát.⁵

Olvasva a *De dualitate* c. posthumus iratnak e szemelvényeit, a tiszta unitárius christológiának azon formáját láthatjuk benne, amely ma is hitünknek szilárd alapja. Dávid Ferenc összes theologiai fejtegetéseiből az egy Isten fogalmának 1571-beli meghatározásán kívül egyedül ez maradt

¹ Nos quoque consensuros coelos et sessuros ad dexteram Dei.

² Secundo, ut superna quaeramus et mortificemus membra nostra terrestria.

³ Meritum Christi semper esse in conspectu Dei et illum esse a stationem, interpellationem et advocatum esse, recentem et perpetuam memoriam pacti foederis nobiscum per Christum.

⁴ Nos habere vitam aeternam per fidem in filium Dei, aliter intelligendum esse, quam per fidem in Deum patrem habere vitam aeternam.

⁵ Habemus enim vitam aeternam per fidem in filium Dei, quando credimus ea, quae Deus per filium suum de vita nobis annuntiavit et faciendo ea, quae nobis praecipit. Nunc in spe possidemus vitam aeternam, postea una cum Christo re ipsa possessuri. Et vita manifestata est et vidimus et testamur nobis vitam aeternam, quae erat apud Deum et manifestata est nobis. Si testimonium hominum accipimus, testimonium Dei majus est, quoniam hoc est testimonium Dei, quod majus est, quoniam testificatus est de filio suo. Qui credit in filium Dei, habet testimonium Dei in se, qui non credit filio, mendacem facit eum, quia non credit in testimonium, quod testificatus est Deus de filio suo. Et hoc est testimonium, quoniam vitam aeternam dedit nobis Deus et haec vita in filio ejus est. Ecce, quid est credere in filium Dei. Est credere, quod Deus pater dat nobis vitam aeternam. Deus ipse pater est vita nostra, in ipso vivimus et movemur. Est vero Christus vita et resurrectio nostra, quia in ipso certum testimonium et pignus vitae et resurrectionis nostrae habemus.

meg változatlanul. Minden más állítása elmult, elfelejtődött. Azonban ennyiben is benne van az ő halhatatlansága.

Dehát mi ebben a nagyjelentőségű, aminek következtében e felfogás évszázadok kritikái után is változatlanul meg tudott maradni? Az, hogy a rationalis antitrinitárizmusnak mindenféle támadásával szemben megmentette a pozitív unitárizmus számára Krisztust. Az antitrinitárizmus előbb a szentháromság fogalmáról mutatta ki annak észellenes és bibliaellenes voltát; azután Jézust fosztotta meg istenségétől; végül olyan emberré degradálta, aki állítólag semmivel sem különbözött más földi halandótól, s ezért őt sem imádni, sem tisztelni nem kell. Ennek a negationak romboló útján Dávid Ferenc eljutott a legalsó lépcsőfokig. S mikor mindent szétrombolt, mi elméjének dialektikája előtt észellenesnek látszott, hite egyszerre sivár, üres „ratio“, „dialektika“ lett, mitől sem vigasztalást, sem bátorítást, sem örömet, sem életkedvet nyerni nem lehet. Pedig, amely hit nem éltet, az hitnek erőtlen. Ebbe a rationalis antitrinitárius negatioba hozta vissza Dávid Ferenc a Jézus Krisztusban való hitet, s tette általa a negatív antitrinitárizmust pozitív unitárizmussá. Mikor a *De dualitate* végső soraiban azt írta, hogy: „A Krisztusban való hit nem egyéb, mint hit az Atyának a Fiú által megjelentett bizonyágtételében, mely hitnek ismertető igaz jele a benső tisztaság, a szeretet, a külső jámbor élet és a jó cselekedetek“,* — — akkor Dávid Ferenc lelkében a tiszta unitárizmus többé nem élettelen dogmatikus állításoknak hosszú kapcsolata, nem dialektikus észok-kapcsolatoknak skolasztikus rendszere volt, hanem a legtisztább keresztény theizmusnak megnyilatkozása: *apoteozisa e földi, s a túlvilági életnek*.

Amíg Dávid Ferenc eképen emelkedett a lélek szárnyain az egy ömagától való Istennek, s az ő egyszülött fiának, a Krisztusnak minden emberi spekulációtól megtisztult hitvilága felé, addig 1579. augusztus 24-én, tehát, amikor már elitélten ült a dévai vár börtönében, Lengyelországban Beliczében zsinatra gyűltek össze a lengyel unitárius papok és határozatot hoztak Dávid Ferencnek eléjük terjesztett iratairól, illetve az ezen iratokban levő hitéről. A beliczzei zsinaton Pauli Gergely, Schomann György, Czechovicz Márton és Vitrelinus Sándor voltak a szóvivők. A megállapodásokat *Judicium Ecclesiarum Polonicarum* címen Vitrelinus Sándor azonnal megküldötte Blandrata Györgynek. E megállapodások értelmében Krisztus

* *Credere in filium Dei nihil aliud est, quam credere testimonio, quod pater de filio testificatus est. Vanam esse fidem in Deum patrem absque fide in filium, ambigue et improprie dicitur, hanc ob causam quo sensu dicatur inquirendum. Neminem posse salvari credentem, absque interna charitate integritateque et externis bonis operibus, non ideo tantum fit, quod bona opera appendices sint fidei, verum quia bona opera et iustitia et justificatio esse dicitur in verbo Dei.*

Istenként imádandó, mivel a mennyben uralkodik, a benne bízókat megsegíti, stb.* E határozat egészen magán viseli Pauli Gergelynek ismeretes felfogását. Részletes ismertetésétől e helyen bízvást eltekinthetünk. Mikor e *Judicium* Erdélybe érkezett, Dávid Ferenc ügye már eldőlt. De eldőlőfélben volt Lengyelországban a Pauli-féle antitrinitárizmus sorsa is, mert Krakkóba visszatérve Socinus Faustus hozzálatott a róla elnevezett sotinianizmusnak részletes kifejtéséhez.

Erről azonban e folyóirat következő számában lesz szó.

Dr. Borbély István.

* Habetis fratres observandi doctrinae nostrae declarationem et fidei confessionem, qua non solum ad invocandum filium dei Dominum nostrum Jesum Christum cogimur, sed etiam ardentissimo cordis affectu, ac spiritus exultatione ultro accedimus: certi, quod, qui pro nobis mortem atrocissimam ex beneplacito patris sustinuit ac victor a morte triumphabundus existens se in coelum contulit, ac dextra Dei coronatus, talem potestatem accepit, ut non solum suos fideles tueri, illique omnia tam spiritualia, quam corporalia largiri possit, quia verbo virtutis suae omnia sustineat, set etiam in hostes suos animadvertat, antequam dies ille supplicii aeterni adveniat. (l. m. XXXVII, lap.)

A NŐKÉRDÉS, MINT KULTURPROBLÉMA.

A nyáron alkalmam volt a németországi nőmozgalom egyik lelkes úttörőjével hosszasan együtt lenni s így a jelenlegi ottani állapotokról a leghivatottabb ajkáról kaptam felvilágosítást. Arra a kérdésemre, hogy milyen ma az úgynevezett „felszabadulás“ után ott a nők helyzete? — az volt a válasz, hogy tényleg minden joguk megvan, de az emberek gondolatvilágában még nem ment végbe a megfelelő átalakulás. A dolgok természetes rendje hozza ezt így magával. A nőkérdés valódi megoldása csak a mai társadalmi rend gyökeres megváltoztatásával érhető el. Éppen ezért, nem lehet azt kívánni, hogy revolúció alakjában, máról holnapra megtörténjék, itt csak evolúcióról, lassú, de folytonos fejlődésről lehet szó, a mint hogy minden valóban nagy szociális átalakulás, még ha forradalom alakjában is jön létre, tényleg ilyen lassú fejlődés eredménye.

A nőmozgalmat leggyakrabban úgy tekintik, mint a 19-ik század nagy gazdasági átalakulásának következményét. Kétségtelen, hogy a természettudományok fellendülése és sok korszakot jelentő felfedezés gyakorlati értékesítése, azaz a kapitalizmus és gépek korszaka, gazdasági és szociális téren aktuálissá tette a nőkérdést. De tévesen ítéljük meg a nőmozgalmat, ha azt hisszük, hogy az csak ilyen materiális okok eredménye.

A nőkérdés az általános emberi civilizációnak egyik fontos problémája, melynek megoldásához a fejlődő emberiség etikai alapon is el kellett, hogy jusson, — a kérdés praktikus szükségszerűsége csak elősegítette és siettette a folyamatot.

A nőemancipáció ellenségei gyakran érvelnek Rousseau elterjedt mondásával: „La femme est spécialement faite pour plaire à l'homme!“ (A nő főképpen arra van teremtve, hogy a férfinek tetszedjék!) De e fegyverüket könnyen ellenük fordíthatjuk. Mert íme, ha valóban úgy van, hogy az asszony

arra van teremtve, hogy a férfinek tetsszék, ebből azt következtethetjük, hogy a különböző korok asszony-típusai a mindenkori férfiak kulturigényei szerint változtak; mert elvitathatatlan tény, hogy más volt az ízlése a praehistorikus kor barlanglakójának, mint a milői Venus halhatatlan alkotójának. Más korszak képzelete teremtette a Wallkürök hatalmas alakjait, kik az elesett hősoket a Walhallába vezették, — mint a Gretchen törekeny lényét, kinek örökasszony volta égbe emel. Mások voltak a férfiak, kik egy bibliai Márta szorgalmát feljegyezték, mint a renaissance hatalmas művésze, ki a Mona Lisa titokzatos mosolyát megörökítette. Más irányú volt a Weimar levegőjében nevelkedett asszonyok műveltsége, mint a Curie professzor méltó élettársának tudománya. Mások voltak a férfiak, kiket a Molière *Précieuses ridicules*-jei kielégítettek és mások, akik tisztelettel verték össze bokájukat régi magyar kuriák nagyasszonyai előtt.

Ime egy néhány kiragadott kép az emberiség kulturtörténetéből. Mind a mennyi azt mutatja, hogy az asszony egy olyan lelki tükör, mely hiven visszasugározza a beléje tekintő férfi képét, s így minden kor nőtipusa meghatározza az egykorú férfiak műveltségének fokát. Ebből pedig az következik, hogy a nőkérdés tulajdonképpen a férfiak kulturproblémája!

Érthetetlen, hogy ezt a férfiak mennyire nehezen tudják megérteni és értékelni, — pedig mindannyian anyáknak fiai és szabad akaratukból választják az asszonyt, kit gyermekeik anyjává kívánnak tenni!

Hogyan kívánják az asszonytól, hogy önálló férfiakat neveljen fiaiból, ha neki magának nem akarják megadni az önrendelkezési jogot?!

Hogyan kívánják, hogy gyermekei nevelését irányítsa az a nő, kinek magának nem adták meg a lehetőséget, hogy kellőképpen kiképezhesse magát?!

És hogyan elégszenek meg olyan élettárssal, kit nem tartanak méltónak arra, hogy a magukéhoz hasonló jogokkal felruházzanak?!

A férfiak, ha vonakodnak elismerni a nők egyenjogúsítását, saját maguknak állítanak ki szegénységi bizonyítványt.

De lássuk a Rousseau mondását a természettudomány megvilágításában. Mindnyájan tudjuk, hogy a kakas pazar büszke tollazata mellett milyen szerényen suták a tyúkok. A szarvasbogártól az oroszlánig minden állatfajtnál a hímet ru-

háza fel a természet különös dísszel, hogy a nősténynek tetsszék. És az állattól származó embernél éppen fordítva volna?

Nem! Az emberré tökéletesült élő lénynél egyik nem sem lehet csak arra teremtve, hogy a másíknak tetszedjék!

A történelem előtti korszakban a női nem volt a hatalmasabb. Ezen idő emlékéből származnak a görög mythologia Amazon alakjai. Bachofen baseli jogász tudományos alapon is bebizonyította, hogy az első emberi és családi szervezkedés az anyajog alapján jött létre. A történelmi fejlődés folyamán megváltozott gazdasági viszonyok révén ebből fejlődött ki az apajog, melyen mai társadalmi rendszerünk felépült. De most, újabb átalakulások küszöbén állunk, mert immár több állam a legjobb úton van, hogy megszüntesse a férfiak előjogait s női polgárainak egyenlő érvényesülést biztosítson minden téren.

Elvitathatatlan, hogy a nő legszentebb hivatása, hogy anya legyen, de nem kevésbbé igaz az a tény is, hogy ez nem az egyetlen hivatása.

Ennek az igazságnak az elismertetése képezi a modern nőmozgalom lényegét. A monogamia kulturmagaslatára emelkedett népeknél mind nagyobb azoknak a nőknek a száma, kik nem mennek férjhez. De eltekintve ettől, a tényleges anyai hivatás csak két-három évtized alatt adja meg az asszony munkakörét és akkor sem olyan kizárólagosan, hogy mellette egyébbel ne foglalkozhatna. A mai gazdasági viszonyok mellett legtöbb esetben kényszerítve is van kenyérkereset után látni, de ettől eltekintve, az asszony anyai és házastársi hivatását is csak úgy tudja igazán betölteni, ha meg van nyitva előtte minden kiképzési lehetőség, s mint a férfivel egyenlő értékű szabad ember, mindenkor női mivoltának örök értékeit a haladás szent oltárára teszi!

A világ nagy concertjében minden teremtett lélek hangjára egyenlően szükség van, a leggyengébb női hangra éppen úgy, mint a férfiak erős megszólalására. Hiszen csak a magas női és a mély férfi hangok együttesen zengő akkordjai adhatják a mindenség gyönyörű symphoniájának isteni harmoniáját.

Dr. Kauntzné Engel Ella.

AZ ÚJ ÉNEKESKÖNYV.

(Kivonat az énekügyi bizottság jelentéséből).

Három éve mult, hogy 35—1921. Ekt. sz. a. megbizást kaptunk Énekeskönyvünk új kiadásának sajtó alá rendezéséhez. Midőn most a kész munkát tisztelettel beterjesztjük, jelentésünket a következőkben tesszük meg.

Tudvalevő dolog, hogy Énekeskönyvünk mai formáját 1837-ben nyerte. Székely Sándor püspökünk adta neki a ma áttekinthetőbb, modernebb külső-belső formát. A verseket hangjegyekkel látta el, verssorokba írta, főleg azonban anyagát fogta olyan szigorú rosta alá, hogy a 299 dicséretből és 150 zsoltárból csak 47 dicséretet és 34 zsoltárt hagyott meg s 63 új dicséretet írt, vagy íratott. Megható olvasni az ő feljegyzéseiben, hogy egyik-másik énekünk milyen nehezen s milyen körülményességgel készült; hányszor szükségesnek tartja oda-tenni: „nagy bajjal igazított“, „régiből igazítám, amint lehet, rímre“, vagy „más szebb nem volt“ stb. Ezekből látszik, hogy az új anyag egy részét maga is csak átmenetinek tekintette s a szükséges javításokat, pótlásokat az újabb kiadásoktól várta és remélte. Újabb kiadást azóta ötöt ért a könyv, az utolsót, a hatodikat 1913-ban. Tisztes multra tekint tehát vissza, de az öt kiadás közül csak a harmadik, a főtisztelendő püspök úrtól rendezett 1895-iki érdemli meg igazában a kiadás nevet, a többi jóformán csak utánnyomás. Mig a testvéregyházak legalább próbakiadásokkal próbálnak lendíteni a protestáns éneklés kátyuba jutott szekerén s legalább keresik a jobbat (ha egyelőre csak polemiákban és zsinatozásban is), a mi készülődéseink csak egy-egy utánnyomást tudtak termelni s azt is csak az utolsó percben, mikor már körmünkre égett a gyertya s egyebet már úgy sem lehetett tenni. Különösen szomorú e tekintetben a három utolsó kiadás, melyeknek módjukban lett volna legalább az Iszlai-féle gyűjtemény

felhasználásával vinni egy kis vért és életet a tisztas aggasztánba. Mindez, sajnos, elmaradt. S elmaradt vele a világtól maga az Énekeskönyv is. Ismerünk egyházközséget, ahol ezért nyugalomba is tették már s helyette megfelelőbb hiányában az Iszlai-féle gyűjteményt használja a gyülekezet.

Mindezeknek előrebocsátásához nekünk, énekügyi bizottságnak, két alapos okunk, szinte privilégiumunk van. Egyik, a pikánsabb, az, hogy jó részben mi lévén benne a ludasok, mégis csak jobb, ha mi állapítjuk meg magunkról s nem bizuk másra, mit lehetett és mit kellett volna tenni már hosszú évtizedek előtt. A másik, a komolyabb ok, az, hogy bár most tulajdonképpen egy régi tartozást róvunk le, a kérdés történeli áttekintésével és tanúságra hívásával szeretnénk rámutatni arra is, hogy nem minden mulasztás: mulasztás s hogy bármily régi az adósság, munka közben újra meg újra elénk meredt a kétely, nem volna-e jobb még várni egy pár emberöltőt az adósság letörlesztésével s a semmittevésnél nem nagyobb veszedelmet rejt-e magában egy elhamarkodott császármetezés, sőt egy nem elég körültekintő foltozás is, hiszen az Énekeskönyv testvére a bibliának, befogta a patina, kegyeletsértő szépítgetésre nincs szüksége, vele szemben sohse lehet az ember elég konzervatív.

Ámde: habent sua fata libelli. A dolgokat legtöbbször nem a belátás és meggyőződés ereje és szükségyszerű igazsága érleli és viszi dűlőre, hanem hol pusztán a dolgokban rejlő kényszerűség, hol meg csak a véletlen. Ha megért a gyümölcs, végzete, hogy lehulljon a legkisebb szélre is. A bizottságnak csak a maga idejében kell a kosarat alája tartani.

Az érlelődési folyamat genezisére igen érdekes az, amit a főtisztelendő úr elmond a 3. kiadáshoz írt jegyzeteiben. Szó szerint ezt mondja: „Miután azonban úgy a vidékiektől kapott nyilatkozatokból, mint a bizottság munkálkodása közben elejtett hangokból azt vettem észre, hogy egy egészen új Énekeskönyv szerkesztésén jártatják az eszüket, tekintettel az ezzel járó nehézségekre, új énekek beszerzésére, az egésznek összeállítására stb., amire én elfoglaltságom miatt nem vállalkozhattam, de hallva azt is, hogy ily módon évekig sem lesz énekeskönyvünk, 1890. nov. 30-án az E. K. Tanácstól az elnökség alól leendő felmentésemet s annak Nagy Lajos afiára leendő bízását kértem, mit a Tanács el is fogadott. E bizottság

1891. aug. 30-ról azt az ajánlatot teszi a Tanácsnak, hogy a bizottságba mindenik egyházköreiből neveztessek ki 2—2 tag s a munkára adassék 4—5 évi idő, mialatt aztán egy teljesen új énekeskönyvet lehetne összeállítani. De a Tanács ez ajánlatot, tekintettel az Énekeskönyv nem halasztható kiadására, nem fogadta el, hanem utasította a bizottságot, hogy munkálkodását folytassa s amennyiben szükségesnek látja, szólítson fel egyeseket maga a segédkezésre és munkálkodásra. Miután azonban a bizottság egy egész évig semminemű jelét sem adta munkálkodásának, a Tanács megsürgeti a jelentéstételt. Erre Nagy Lajos afia 1893-ban azt az indítványt teszi, hogy a munka bízassék egy emberre, aki a munkájáért díjaztassék. A Tanács — hogy rövidebbre fogjam — az indítványt a bizottsághoz teszi át véleményes jelentéstétellel. A bizottság nagyobb bizottság kiküldését ajánlja s arra az álláspontra helyezkedik, hogy egy teljesen új énekeskönyv szerkesztessék. A Tanács az ügyet két részre osztja. A nagyobb bizottságot elfogadja, de mivel az új kiadás sürgős s az egészen új Énekeskönyv elkészülte reménnyel sem kecsegtet, ismételten a püspököt kéri fel a bizottsági elnökségre s az Énekeskönyvnek a legrövidebb idő alatt leendő kiadására“. — A dolog historikumához tartozik azután — bár ez célunktól kissé elvezet, — hogy a főtisztelendő úr erre újra kezébe veszi a dolgot, bekéri, összegyűjti, mérlegeli az ajánlott módosításokat s mindenre kiterjedő gondnal teszi meg a legszükségesebb tatarozásokat, az egyetlen számbavehető 90 év alatt.

Az új Énekeskönyv gondolata tehát, mert csak ezt akaruk kihozni, már 35 évvel ezelőtt teljesen megért s mindenek inkább, csak éppen akaraton és elhatározáson nem múlt, hogy legyen is belőle valami. A későbbi bizottságok — bár szintén jártatták az eszüket új énekeskönyvön, jónak látták, (vagy tán kénytelenek voltak vele) *pium desiderium*-ként kezelni a kérdést s ok nélkül nem molesztálni vele az E. K. Tanácsot.

Midőn a mi bizottságunk márnéhai Költő Gábor afia elnöklele alatt 1921. tavaszán összeült, még szintén nem sejtette, hogy új énekeskönyvvel fog a Tanács elé állhatni valaha. Sőt a körülményekkel és lehetőségekkel józanon számot vetve, egyenesen eldobta magától az új Énekeskönyv gondolatát. Bármily elodázhatatlanul megérettnek is látszott ugyanis a gondolat, minden

lelkes óhajtnak és eszmecserének egyenesen szárnyát szegte Kelemen Lajos egyh. levéltáros afiának az a száraz bejelentése, hogy az 1913. évi Énekeskönyv elfogyottnak tekinthető, újra a körmünkre égett a gyertya, sietni kell a kiadással. Számolni kellett tehát a lehetőségekkel s tervezetések és találgatások helyett a munka azonnali megkezdéséhez kellett fogni, szűkre fogott programmal. Folytatni a munkát ott, ahol abban maradt, a revideálásnál, s adni revideált és megújított, de olyan Énekeskönyvet, amely mellett a régi is még használható lehessen, a lapszámozás megtartásával. Előre vetette árnyékát s óvatosságra intett egyébiránt a nehéz pénzügyi helyzet, a nagyobb reformra nem alkalmas, vagy legalább alkalmasnak nem hitt forrongó idő s a minden reform mélyén ott lappangó kockázattól való aggodalom is. Ezekre való tekintettel bölcs konzervativizmussal és mérséklettel osztotta ki a bizottság a tennivalókat: a hittani szempontból való átvizsgálást Vári Albertre, a dallam átvizsgálását Sándor Jánosra, a szöveg-reviziót Pap Domokosra és Pálffi Mártonra bízta s egyben közhírré tette, hogy akinek hozzászólivalója van az Énekeskönyvhöz, forduljon vele a bizottsághoz. A munkálatok azután megindultak olyanformán, hogy Vári A. a hittani átvizsgálással pár hét alatt készen lett s azt átadta a szövegrevizoroknak. Néhai szegény Sándor János azonban nagy elfoglaltsága miatt a dallamok átvizsgálásához sohasem tudott hozzáfogni, külön elnöki felszólításra azonban már március 10-én megérkezett Régeni Árontól a dallamoknak zenei szempontból való megrostálása, kiválogatása és új ének-dallamok bevételeire vonatkozó ajánlattétele. Junius folyamán pedig Derzsi Domokostól érkezett egy az egész Énekeskönyvre kiterjedő terjedelmes összeállítás, mely hittani, verstani szempontból énekről-énekre haladva tesz gondos megjegyzéseket a kifogásolnivalókat illetőleg.

Ezektől függetlenül végzik feladatukat a szövegrevizorok; s e sorok írója, a bizottság későbbi előadója, nagy ambícióval és lelkesedéssel látott neki a megbízásnak. Gyökeres revízió alá vette a szövegeket, ami megbirta a tatarozást, kitatarozta, ami arra se volt jó, ahelyett újat irt, de mindig ügyelt rá, s e célból körmönfont matematikai számításokat és méréseket eszközölt, hogy az énekek lapszámozásának megtartásával a megürült hely, az énekek megkurtításával nyert tengernyi üres oldal minél jobban kihasználtsék, de úgy, hogy a régi Énekeskönyv

is használható legyen. Szóval a bizottsági utasításnak megfelelőleg járt el s kilenc hónap alatt a sajtó alá is teljesen elkészítette. Egy kis kellemes meglepetésnek is tartogatta s az őszi főtanácsi ülés alkalmával teljesen kiegészített bizottsági ülésen a nagy paksamétát a hónya alatt hozva, boldog szorongással várta, mint a jól elkészült diák, mikor szólítják fel feleletre, számadásra, hogy elmondhassa: ne keressétek a leányzót, itt hozom a hónyom alatt. Itt azonban különös s az énekeskönyv történetében eddig páratlan dolog történt. Ez alkalommal nem a megbízott, hanem a megbízó, a bizottság feledkezett meg az adott megbízásról s a számonkérésről. A felszólítás bizony elmaradt s a megbízott mit tehetett egyebet, pirulva a pad alá csúsztotta a paksamétát, nehogy kitalálja valaki, mi van benne. A megfélemlítés titka és magyarázata nem valami szándékos mellőzés, hanem a dolgoknak sajátságos fordulatával teremtődött új helyzet. Az akkor megszületett Unitárius Irodalmi Társaság ugyanis azon a nyáron sűrű egymásutánban tartott vándorgyűlésein a vidékre vitte (egész helyesen) az Énekeskönyv ügyét s a bizottsági elnök tudtával és támogatásával, de a bizottsági tagok egy részének tudta nélkül egészen más irányba terelte, oda, ahova 35 évvel azelőtt egyszer már eljutott s ahova végzettszerűleg el kellett újra jutnia: az új, az egészen új Énekeskönyv gondolatához és tervéhez. A bizottság hiába kötötte volt meg magát a lehetőségekhez, az élet egyebet kívánt, új Énekeskönyvet kívánt s előle, úgy látszik, nem lehetett kitérni.

A református énekeskönyv beosztásának szemmel tartásával és mintájára Nagyajtán Erdős Mihály énekvezér tervezetében egy teljesen új Énekeskönyv mérész arányai és körvonalai bontakoztak ki. Új beosztással és elrendezéssel 94 dallamot (6 az Unitár Ek-ből, 9 a Régeni-féle Ek-ből, 3 a reform. Ek-ből, 26 az Iszlai-féle gyűjteményből s 50 az Erdős-gyűjteményből) s 177 énekszöveget (egy részét a ref. Ek-ből) hoz ajánlatba.

A tervezet kiadatott a dallamokat illetőleg bírálatra Régeni Áronnak, aki az Erdős tervezetének szemmel tartásával és megbíráásával új tervezetet hoz ajánlatba: az általa ajánlott 134 dallamnak csaknem a felét a mai Énekeskönyvből, a többit az Iszlai és Régeni-féle gyűjteményből, a Szentábrahám-féle énekes könyvből, az angol unitárius énekeskönyvekből s egyéb-
 űnven veszi, szövegeket a bizottságtól kér. A bizottság az

említett őszi főtanácsi összeülés alkalmával a két tervezetet maga elé téve, főleg énekvezéreink (Pálffy Ákos, Péterffi Gyula, Útő Lajos) segítségével és bevonásával nagyjában megállapította az új Énekeskönyv tervezetét a dallam-anyagot illetőleg. Ebbeli buzgalmában természetes dolog, hogy megfeledezett már amúgy is tárgyalanná vált régi megbízásáról és régi állásfoglalásáról.

Mi történt tehát? Az történt, hogy bármily józanul is igyekezett kitérni a bizottság az új Énekeskönyv gondolata elől, nem lehetett, nem tudott: a szegénységet nem lehet titkolni, a a dolgot mégis csak ott kellett újra megfogni, ahol 35 évvel ezelőtt örökségül hagyták, a holtpontnál. Ez nem is lett volna baj, ha a szép tervezet egyúttal mindjárt Énekeskönyv is lett volna. De hol voltunk akkor még attól? Ott, ahol 35 évvel ezelőtt. Sőt annnyival még rosszabb helyzetben, mert a bizottság boldog emlékezetű nagy érdemű elnökét, az egész ügy ébrentartóját, rajtunk kívül eső körülmények éppen akkor elvonták körünkből s ezzel az Énekeskönyv ügye teljesen megfeneklett, elaludt. Aludt egy hosszú félévig. S aludnék bizonyára ma is. ha a kuruc tárogatók (egy pár éneknek próbaképpen kuruc-dallamra való költése) föl nem keltik s ébren nem tartják. Azok a gyönyörű dallamok feledtették a szövegrevizorral, hogy pórul járt a megbízásra készített paksamétájával s félretéve minden kicsinyes érzékenykedést, most már csak a saját gyönyörűségére minden megbízás nélkül kezdetet mindent előlről. S minthogy időközben a bizottság dr. Boros Györgyben újra elnökre tehetett szert, s újra összeülhetett tanácskozni. s minthogy módjában állott a megbízást hivatalosan is megadni, egy év alatt a munka annyira haladt, hogy a tavaly ilyenkor összeült s az egyházi reformokról tanácskozó kis-zsinatnak már a kész Énekeskönyvet is be tudta mutatni, az irányelvek és kivitel ismertetésével és az értekezlet sanctiójának megnyerésével.

Tisztában voltunk vele, hogy ilyen nagyjelentőségű változtatás és kezdeményezés csak a nagy nyilvánosság előtt és ellenőrizése mellett történhetik, a kérdés állandó ébrentartása mellett, mert a közhangulatot csak így lehet megismerni, kifürkészni. Azért előzetesen, egy Nagyajtán tartott vándorgyűlésen a még függőben hagyott, vagy el nem döntött elvi kérdésekre vonatkozólag kértük ki kivált a vidéki tagozatok és perifériák

véleményét, cikkekben (amennyiben helyet könyöröghettünk ki) ismertettük újra meg újra a kérdést, az énekszövegek és dallamok egy részét a Keresztény Magvetőben, az Unitárius Közönlönyben s egy könyomatos Zeneközönlöny füzetben nyilvánosságra hoztuk, mintegy próbakiadást rendeztünk s kértük rá a föltétlenül szükséges kritikát írásban és szóban. Azonkívül is minden alkalmat megragadtunk, hogy kivált vidékről fölrándult énekevezéreink és papjaink véleményét kipuhatholhassuk, itéletét meghallgassuk s a legutóbbi őszi fötanácsi ülések idején a vidéki érdeklődők előtt csaknem minden új éneket és dallamot újra meg újra kipróbáltunk, végig énekeltünk. Erre és ezekért vártunk a kész munkával egy évig, mig aztán a halott vélemények és kritikák számbavételével, Régeni Áronnal állandó levelezést folytatva, Ütő Lajossal szöveget és dallamot még egyszer összepróbálva, a kész munkát végre a bizottság elé hoztuk. A bizottság aztán a kolozsvári érdeklődőkkel kiegészítve f. é. febr. és március hónapokban két hétig tartott folytatólagos üléseiben énekről énekre, betüröl betüre, dallamról dallamra haladva, gondosan átnézett, átvizsgált mindent, kidobva, amit meg nem felelőnek s megtartva, amit megtartandónak ítelt.

Ezek után most már mellékelten beterjesztjük a sajtó alá előkészített munkálatot a Mélt. és Főt. E. K. Tanács elé a következő ismertetés kíséretében.

Új az Énekeskönyv mindenekelőtt azért, mert beosztása, elrendezése egészen eltér a régítől. Az énekeket nem a lapszám, hanem folyószám jelöli (1—304), a zsoltárokat is beleszámítva, melyek egyébiránt az eredetileg tervezett szétosztás helyett utólag mégis együtt tartattak, külön cím alatt, de folyószámmal jelölve. A főcímek a következők: I. Kezdő, II. Köz., III. Vasárnapi, IV. Hétköznapi, V. Töredelmes, VI. Ünnepi, VII. Urvacsorai énekek, VIII. Zsoltárok, IX. Alkalmi, X. Vigasztaló, XI. Záró, XII. Halotti énekek. Tehát ez utóbbiak is belekerültek s ennyiben is összesítettnek tekinthető az új Énekeskönyv.

Újnak mondható azonban főleg anyagáért, tartalmáért. A mai Énekeskönyvben 118 dicséret és 34 zsoltár, összesen 152 ének van, a tervezetben (az újban) 304 ének a zsoltárokkal és halotti énekekkel együtt. A 304 éneknek mintegy fele régi, részben a mai, részben a Dávid F. féle énekeskönyvből átvéve. Itt feltűnő tán a régi énekeskönyvből vett sok ének,

de úgy hisszük, hogy a Székely Sándor radikális császár-metszésén segíteni kellett s már csak multunk iránti kegyeletből is revideálni kellett a régi (Dávid Ferenc-féle) énekeskönyvet, valamint Bogáti és Tordai zsoltárait is s újra bevenni, ami szép és értékes. A régiség nemes patináját a körmünkkel is ki kellene ásni, az is fegyver. Az énekek nagyobbik fele azonban egészen új, vagy átírás, nagyrésztben a szerkesztőé, (134 ének) természetesen az Iszlai- és Régeni-féle gyűjtemény szemmeltartásával s a zsoltároknál a rokon egyházak énekeskönyveinek fölhasználásával.

Nagy különbség van a dallamokban is. A mai énekeskönyvben 57, a halottiak hozzászámításával 80 dallam van, az újban ez is csaknem megkétszereződik.

Ami az új énekeskönyv külső terjedelmét illeti, a megkétszereződött énekmennyiség s a halotti énekek bevonása mellett is jóval kisebb terjedelmű lesz, legfeljebb csak 15—16 ív, míg a mai Énekesköny 18 íves, a Halotti 9 kisívével együtt összesen 27 ív. Ezt a megtakarítást sűrűbb nyomással, gazdagabb elrendezéssel s az énekek kellő megrövidítésével próbáljuk elérni,

A dallamokat a legegyszerűbben, egyes hangjeggyel hozzuk, elejtve énekvezéreink egy részének azt az óhajtását, hogy adjunk 4 szólamot s orgonakíséretet. Már itt is jelezzük azonban, hogy föltétlenül gondoskodni kell minél hamarabb kántoraink részére az új dallamokhoz egy könyvmatos korál-könyvről is. Ami a dallamok ritmizálását illeti, a bizottság hosszas vitázások és ingadozások után végre úgy döntött, hogy a korálméreték helyett a ritmizált beosztást fogadta el a legatók és melizmák lehető elhagyásával, de az idővel magyarossá lett idegen ritmusok hagyományos ritmizálásának lehető megőrzésével s ahol csak lehet, a magyarosságra való törekvéssel. Ezekkel reméljük, hogy a modoros cikornyáknak és elnyújtásoknak lassanként útját lehet vágni. Valaha tán csak magunkra találunk, ha megbecsüljük azt, ami a miénk s ami együtt lüktet a vérünkkel, bár érezzük, hogy zenei kiskorúságunk miatt az ígérteföldje e tekintetben még igen messze van

A dallamok kiválogatása, összegyűjtése, ritmizálása és leírása Régeni Áron feladata volt. Hogy, ezt milyen buzgósággal, odaadással és szeretettel végezte, azt külön is ki kell emelnünk. Csak a levelezése ez ügyben a bizottság előadója val, jókora kötetnyi iratcsomaggá nőtt.

Ami a szövegeket illeti, arra törekedtünk, hogy mindenik ének kívül-belül kerek egészset alkosson, s csak akkora legyen, hogy egyfolytában az egészet el lehessen énekelni.

Mert úgy tapasztaltuk, hogy semmi sem visszásabb, mint éneklésünknek az a ferde szokása, hogy a vers ott szakad meg, ahol a kántor szeszélye vagy a véletlen diktálja. Ha befejezetlenül marad, nem okoz gondot, ha még rátesznek egy-két versszakot, az se baj, telik, jút is, marad is. Marad a végire is, legalább a kántornak nem kell a fejét törnie a hangulatnak megfelelő záróéneken. A tervezet ezt a kényelmes meg-megoldást egy kissé megnehezíti: csak akkora az ének, hogy prédikáció utánra rendesen nem marad belőle. Helyettük lehet válogatni az elég nagy számú záró énekekben. Külön fel kell hívunk a figyelmet a szintén elég nagy számú (22) kezdő énekekre. Itt azon gyülekezeteink régi szép szokása lebegett a szemünk előtt, hol az még nem ment ki divatból, hogy az istentiszteletet külön invocatioval kezdik, melyet fölállva énekel az egész gyülekezet s a derekas ének csak azután következik. Hogy mennyi elevenséget hoz ez a kicsiség is amúgy is elég egyhangú istentiszteletünkbe, azt felesleges volna itt bizonyítanunk. Szeretnők azonban, ha az új Énekeskönyv kiadásával kapcsolatban főpásztori fölhívásban lenne kötelezővé téve az invocatio felállással való éneklése, a régi jó szokás föllevenítésére.

A szövegben arra törekedtünk, hogy lehetőleg mondjunk is valamit, vagy hogy egy kis melegséget, hangulatot vigyünk az örökös dicséretezések helyébe; hogy kerüljük az értekezéssé száradt, predikátoros hangú dogmatizálást. Énekeinknek *dicséret neve* már sokakat megtévesztett, pedig az egyházi ének nem pusztá dicséret, hanem azonfelül hol ima, hol himnusz, hol a lélek mélyéről fölszakadó kételyekre adott megnyugtatás, hol diadalmi öröm, hol fuldokló zokogás, néha csak egy sóhaj, egy eleven lendület, legtöbbször zsoltár. Akik az áhitaton csak azt a régimódi dicsérgetést értik, ezt a rettenetesen józan, száraz magyar-protestáns (inkább kálvinista) örökséget, azok talán némi csalódottsággal fogják az újabb énekeket olvasni, de ha eszükbe jút a katolikus énekek s általában az őskeresztény énekek prédikációszerűtlenül természetes, meleg költőisége, naiv egyszerűségüknek üde bája és lelket megfogó igazi áhitata, vagy akár csak az angol unitárius énekeknek sokkal változatosabb érzelmi és gondolati skálában járó emelkedettsége,

annak rá kell jönnie, hogy az áhítatnak más formái is vannak. S hogy ha már imáink és prédikációink sokat engedtek abból a hagyományos zordon fenségből, (ami egyébiránt, valljuk meg, néha inkább csak szárazság volt) az egyszerűség, közvetlenség felé, éppen ideje, hogy énekeink is tegyenek egy-két lépést ebben az irányban.

Lehet, sőt több mint bizonyos, hogy e tekintetben nagyon sokszor nem találtuk el mi sem a megfelelő hangfogást, az idegen dallamok olykor-olykor idegen versmértékben tetszelgő bravuroskodásra kényszerítettek, s bizony-bizony az áhítat rovására, de hogy az út, amelyre rá óhajtottunk lépni, helyes, s hogy erre az útra végre rá kell lépnünk, mert különben éneklésünk sohasem lesz istentiszteletünknek eleven és építő része, ebben az egyben bizonyosak vagyunk.

Hogy hogyan lehetne istentiszteletünket, szertartásainkat az ének révén melegebbé, vonzóbbá, változatosabbá tenni a hívek minél szélesebbkörű bevonásával, annak fejtegetése nem ide tartozik, bár ez a kérdés munka közben állandóan foglalkoztatott és nyugtalanított. Bizonyos, hogy a mai keretek szűkek, de még bizonyosabb, hogy ezek sincsenek kitöltve a kellő étellel és melegséggel. Ott van például az úrvacsoravétel. Egyetlen szertartásunk, amelyben maradt még egy szemernyi misztikum s énekeink ezt se használták ki. Pedig micsoda gyönyörű alkalom megzokogtatni, magára eszméltetni a lelket a testvériségnek ebben a szent vendégségében. Hadd sírjon az a lélek s fürödjék meg konokságának keserű levében, míg a test lakomázik. Szívbemarkolóan fájó, szép énekkel s olyan szöveggel az áhítatot táplálni, amit recitativ módon lehetne énekelni, mint a passiót, lehetőleg solóban, hogy mindenki értse a szöveget is. Erre szántuk s ebből a célból írtuk egy fenségesen szép ősmagyar dallamra a *Krisztus Urunk kérdezi* kezdetű úrvacsorai éneket lamentációszerűleg ismétlődő versszakokban. Az *Ember vigyázz* kezdetű is ide vág. Minthogy dallamuk első hallásra megtanulható, alkalmilag, úgy gondoljuk, sikerrel volna bemutatható egy-egy jóhangú leány, vagy legény közreműködésében.

Gondolkoztunk arról is, nem kellene-e adnunk egy néhány éneket vallásos összejöveteleink, Dávid F. egyleti ünnepélyeink, stb. használatára is. Az anyag hozzá, részben már meg is volna, de számolni kellett a nehéz pénzügyi viszonyokkal. Maradjon

valami a későbbi kiadásoknak is. Egyelőre bőven megelégedhetünk, ha a hívek legalább ezzel a dallam-anyaggal megbirkóznak.

S ezzel átadjuk, a maga útjára bocsátjuk a könyvet. Nem minden aggodalom nélkül, de azzal a nyugódt öntudattal, hogy a tőlünk telhető legjobbat adtuk s azzal a szerető gonddal, körültekintéssel és lelkiismeretességgel, amit egyházunk és fajunk fennmaradásának égető szomjuhozása ezekben a szomorú időkben parancsoló erővel előnkbe írt.*

Kolozsvár, 1924. március 20.

Dr. Boros György
elnök.

Pálffi Márton
előadó-szerkesztő.

* Az új énekeskönyvről való bírálati megjegyzéseinket folyóiratunknak egyik közelebbi számában fogjuk elmondani.

Itt ezuttal — a fentiek pótlásául — még csak azt említjük meg, hogy Az új énekeskönyv már megjelent s Hadházy Sándor egyházi pénztáros afia árusítja (Cluj—Kolozsvár, Unitárius Kollégium). Szerk.

IRODALOM.

Dr. Kiss Elek: *Az isteni törvény útja.* Az ótestamentum vallási és erkölcsi megvilágításban. Cluj-Kolozsvár, Minerva rt., 1924. 8 r. 248 l. Ára 150 lej.

Dr. Kiss Elek nemcsak bátor, hanem merész ember is. A mit jónak és szükségesnek lát, azért sikra száll, még ha baj és veszély fenyegeiné is.

Ezt a jellemvonást újabban azzal a tettevel adta tollunkba, hogy egy 248 oldalra terjedő könyvet adott ki az ótestamentumról. Föltűnő magyar theologiai könyv mai megjelenése, mert a nyomdai költség óriási, kiadó csak maga az író lehet. Ha már megtette, csak ezzel is elismerésünkre érdemes.

A könyv célja az ótestamentum vallásának és erkölcsi felfogásának megvilágítása. Író az ótestamentumban az *igazság*, az újban a *szereetet* diadalát látja. Egészen megragadja figyelmünket ez a tartalomjelzés és keresve keressük a könyvben e tárgy céltudatos kidolgozását, mert hisszük, hogy aki ezt megteszi, igen nagy szolgálatot teljesít a bibliát becsülő nagyközönség érdekében.

Dr. Kiss jelen könyve ehhez a föladathoz csak bevezetés, de olyan, amely kötelez a folytatásra. Mert az egész ótestamentum tartalma, a kritikailag megállapított kronológiai rendben is csak szakembereknek szolgál segítségül. A nagyobb olvasóközönség az eredményt várja olyan összefoglalásban, amely őt beleringatja e szent könyv hite és gondolkozása világába.

Arra nem gondolunk, hogy a mai szakember az Ewald-féle brilliáns stílussal támogatott fantáziának engedje szolgálatába tollát, de az kívánatos, hogy amit az író megismer a maga kritikai látásával, a laikus olvasó élhesse át és lássa szeme előtt.

Az ótestamentum rendkívül nagy terjedelme és az a ki-méletlen elbánás, mellyel mindenik kor a maga képére formálta az elődök szent hagyatékát, végtelen nagy nehézséget okoz a mai tanulónak. Azon még nem kellene fönnakadni, hogy a legendás patriárkai kor, melyet a Mózes, Jozsué és Birák könyvei tárgyalnak, telítve van mindennel, amit a fantázia, a hitköltészet, a fajmádás és az ősök tisztelete termelhet, de sajnosan kell látni, hogy a történelmi korok írott maradványai is át vannak dolgozva. Még szerencse, ha csak töredékek gyűjteménye a prófétai irat, amilyen Ézsaiás, Hoseás, Ezekiel; de az már megtéveszti a legélesebb szemű kritikust is, ha az író vagy írói fogásból, vagy célszerűségből távoli kor miliójébe illeszti bele azt, amit saját szemével lát és átél, mint a Jób és Dániel könyve.

Még ennél is jobban megtévesztő, amit a krónikák írója tesz, midőn az egész múltat a papság céljainak megfelelő formába önti át. Eltörli megelőző korok iskoláinak minden tervét, megváltoztatja a fölfogást a papról, a templomról, az Istenről.

Az ókor írója nem ismer szerzői jogot, de élvez teljes írói szabadságot. Célja van s azt ha tör, ha ront, megvalósítja. Így jutottunk ahhoz a szentnek nevezett iratgyűjteményhez, melyben mindent meg lehet találni s melyből bármit ki lehet magyarázni.

A kereszténység a bibliát három korszakos elbánásban részesítette. Először kanonizálta, vagyis eldobta azokat, amelyeket nem látott a keresztény irányzatok támogatására alkalmasoknak. Azután rábizonyította, hogy a megváltás nagy és csodás munkájának áll a szolgálatában minden könyve, minden szava és minden betűje. Az ó az ígéret, az új a beteljesedés. Az egész biblia szent, mert Isten szava; igaz, mert akik írták, csalatkozhatlanok voltak. Kijelentés, mert csak azt tartalmazza, amit Isten az emberrel közölni akart.

Ez a tan a legtulzóbb és legképtelenebb magyarázásokra szolgált alapul s valósággal megfosztotta a bibliát igazi értékétől,

A biblia értékelésének harmadik korszaka az, amely tudományos kritikai alapon foglalkozott az egészszel és részeivel is. Ez a XVII-ik század második felében kezd mutatkozni, a XVIII-ik század végén már határozott irányt jelöl meg s a XIX-ikben diadalmas sikert ér el. Amilyen szorgalmasan rejte-

gették az első hosszú korszakban, melyet a reformáció előtti időre teszünk, a bibliát a kolostorok falai közé, a másodikban oly bátor volt a felszabadított és az élőnyelveken szóló bibliából kimagyarázása minden hitnézetnek és minden dogmai formulának. A harmadik korszak rombolt, tört, bontott, mert kereste és látni akarta az igazat. Először is kimondotta, hogy ha ihletve voltak is, de csak emberek írták a bibliát, akik ép úgy tévedhettek, ahogy tévednek az írók ma is, épp csak azt tudták elmondani, amit hallottak, olvastak, kigondoltak, vagy megálmodtak, mint akár a mai emberek. Tehát a végső megállapítás nem lehetett sem több, sem kevesebb, minthogy a biblia több száz évre terjedő idő íróitól származott iratok gyűjteménye. Rendkívül becses, páratlanul szép megnyilatkozása az emberi léleknek prózában, költészetben, rideg krónikákban és színes bölcselkedésben, mindenek fölött pedig magasan szárnyaló hitben.

Dr. Kiss a legújabb kritikai iskola vívmányait elfogadja és fölhasználja könyvében. Rámutat a régi és későbbi iratok irányára, fölfogására és tanítására. Eljárása analitikus és szintetikus is. Először a tárgyalt iskola irataiból, különösen a Hexateuchból emeli ki az Izraelre vonatkozó és vele kapcsolatos tárgyakat. Azután a vallási és erkölcsi vonatkozásokra mutat rá igen sűrű bibliai utalásokkal.

A fogság előtti, fogság utáni prófétákkal és a többivel, az úgynevezett hagiografokkal hasonlóan foglalkozik. Ezt az eljárást azzal kívánja igazolni, hogy így „vallástörténetet ad”, vagyis „a theológiáról a vallásra megy vissza”. (3 l).

Elismerjük, hogy ezzel a módszerrel végig vezeti a biblia tanulmányozóját az egész biblián. Az is való, hogy közben sok értékes, kritikailag megállapított és elfogadott igazságot jegyez meg, — mondhatnók rejteget el. De módszerének hátránya a hosszadalmasság, a szünetlen ismétlés és az egység hiánya. Ezt az észrevételt a laikus olvasóra gondolva mondjuk. A szakember megtalálja azt, amit keres s kétségen kívül kap a kezébe olyan vezérkönyvet, amely megsegíti, sőt rá is kényszeríti, hogy a biblia főtárgyait állítsa egybe, hasonlítsa össze a különböző íróknál megjelölt helyekkel. Ez az egyszerű és természetes eljárás igen becses eredményhez juttatja s akkor veszi észre igazán, hogy milyen hasznos könyv jutott a birtokába. Ámde — legyen szabad hangsúlyoznunk, — hogy

ezért az élvezetért meg kell dolgozni, de — természetes — koránt sem olyan sokat, amennyit dr. Kiss dolgozott.

Még csak egy vonatkozásban kívánunk szólni, mert különben igen hosszúra nyúlna fejtegetésünk: nemcsak a tárgy, hanem a könyv is bő alkalmat kínál a gondolatok tovább fűzésére.

Írónk könyve utolsó, rövid fejezetében az ószövetség „vallási és erkölcsi értékeire” mutat rá. Ilyennek tartja, hogy az Őt, a családra és az abból kialakuló közösségre nagyobb figyelemmel van, mint az egyénre. Ezután következőnek a héber nemzeti életet látja, de figyeltet arra, hogy nem a nemzet az első, hanem *Jehova*, aki a nép szövetséges társa s akinek szolgálatában állanak a próféták, mivel ők a nemzeti hivatás fölismerői, akik megteremtik a kiválasztott nép fogalmát. Ebből keletkezik aztán a szent nép, a papság útján a Jahveh szolgálója, helyesebben a törvény szolgálója, aki többé nem jelenik meg Jahveh előtt, mert arra csak a pap s végül is csak a főpap jogosult.

Ez a rész túlságos tömött halmaza az egymást fölváltó következtetéseknek. Ezt tartjuk az elkövetkezendő új könyv tárgyjegyzékének. Itt sok kívánnivalót hagy fenn, mert túlzott szabadsággal állapít meg egyes tényeket, amelyek bizonyításra szorúlnak. A nemzet-gondolatot erőteljesen támogatják a próféták, de ugyanők azok, akik egyesekben látják megvalósulva a nemzeti eszményt. Ők teremtik meg a Mózes-ideált, Dávid az ő tolluk alatt nő oly kiváló nemzeti hőssé. Ábrahám, Jakab, József tényleg gyűjtő nevek, nemzet-reprezentánsok, de ilyenné csak historikus és a logikai ésszel problémák után kutató filozófus növeli őket.

Jogosan reméljük, hogy a Jahve kultuszt megteremtő személyi és historiai adatok majd ki fognak domborodni és bebizonyítják azt az örök igazságot, hogy az eszményileg nagy és tökéletes istenség fölfogása, megértése és az életbe átvitele, hosszú száz esztendőkhöz kerül s még azután is mindig ki van téve az elhomályosodás, az elévülés, mondhatnók megúnás veszélyeinek. Az emberek nem szeretik nagyon megterhelni az elméjüket. A kényelem szeretetéből szivesen áthárítják másra a legszentebb munkánkat: az imádkozást is, azaz a közönséges okoskodással: a pap dolga.

Írónk helyesen mutat rá arra, hogy a zsidó népet Istene,

vagyis vallása tartotta meg a nemzetnek, de minket az érdekel, hogy ezért a nagyszerű eredményért mily sokat kellett küzdeni néhány fanatikusnak, mert ebben találjuk meg a vallásnak, helyesebben a hitnek erkölcsöt teremtő és életet biztosító erejét.

Dr. Kiss Eleknek elismeréssel adózunk nagy munkájáért, merész vállalatáért.

Dr. Boros György.

Ravasz László. „Az emberélet útjának felén.“. Beszédetek cikkek, előadások. Kolozsvár 1924. „Az Út“ kiadása. A 270 oldalra terjedő kötet szerző különböző folyóiratokban immár megjelent írásait foglalja egybe s teszi könnyebben hozzáférhetővé. Tartalmaz: I. Essay-eket, iránycikkeket, II. Prédikációkat, elmélkedéseket, III. „Sirató“-kat és végül IV. Apró cikkeket.

Az Essayk és iránycikkek nagyrészt a Protestáns Szemlében és a Ref. Szemlében jelentek meg az 1915—1919. terjedő időközben. Részben tudományos, (Megjegyzések a vallás lélektanához, igehirdetésünk megújodása) részben pedig egyháztársadalmi és általános társadalmi kérdésekkel foglalkozik. (A szocializmus evangéliuma, a nőkérdés, zsidókérdés, mi a szabadelvűség?) A prédikációk elmélkedések egyrészt Az Útban, vagy a Ref. Szemlében jelentek meg szintén az 1916—1920 terjedő időközben. Van egy pár, melyek itt jelennek meg először. A „Sirató“ emlékbeszédetek (Kenenessey Béláról) és nekrológokat tartalmaz.

Nem lehet célunk ez alkalommal a tárgy tekintetében is annyira változatos cikkek tartalmába elmélyedni, csak megjegyezzük, hogy elolvasásuk a tartalom és stílus szempontjából is kiválóan tanulságos és élvezetes s így „Az Út“ nagy szolgálatot tett e kötet kiadásával. Az izléses kiállítás a Minerva nyomdának munkája.

dr. V. B.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Keresztény Magvető jelen füzete előállítási költségeinek egy részét folyóiratunknak egyik régi barátja fogja fizetni.

Elhunytak. *Özv. Benedek Jánosné* szül. *Siménfalvi Zsuzsánna* életének 85-ik évében, Nagyajtán, július 10-én. — *Domjáschitz Jánosné* szül. *Vaska Vilma*, életének 39-ik, házasságának 19-ik évében augusztus 24-én Nagyenyeden. Édes anyja *özv. Vaska Béláné*, testvérei, férje és 5 árvája gyászolja elhunytát. — *Albert Lőrinc* ny. állami tanító és énekvezér 81 éves korában Bölönben szept. 4-én. Az elhunyt egyike volt a leglelkesebb unitáriusoknak, ki nemes egyéniségével maradandóan beírta nevét és emlékét a bölöni hivek lelkébe, kiknek egy emberöltőn át közkedvelt tanítója és énekvezére volt.

Id. Katona Sándor. Mint késő ősszel egyedül maradt gyümölcs — ahogy maga is sokáig előre érezte — leesett az élet fájáról. Mint a mult század székely unitárius szellemének drága gyümölcsei: László József, Sándor János, Gombos Sámuel, Sándor Mózes, Katona Sándor, együtt növelték egyházunk és fajunk kulturális kincseit Székelykereszturon. Az előbbiek egymás után már korábban eltávoztak. Utolsónak maradt id. Katona Sándor s most 83 éves korában ő is elment s ezzel egy szép, emlékezetes szakasz záródott le az udvarhely-megyei unitarizmus életében. Mindenikben a székely fajnak egy-egy megkapó sajátos vonása érvényesült. Id. Katona Sándort főképp a szerénység és a kötelességtudás jellemezték. Mert mindig kevesebbnek akart látszani, mint ami volt. Naggyá nőtt mindenki előtt. 42 éven át két székely nemzedékbe oltott hitet és szívós munkaszeretetet Székelykereszturon. 1904-ben csak címlegesen vonult nyugalomba. A szolgálatot tovább folytatta. Mint vándor zsolttáros minden vasárnap segesvári egyházközségünkben dicsérte az Istent. S mikor jött a háború, mint boldog áldozatot, minden erejét ismét egyházának és fájának adta. Pihenjen csendesen!

Lelkész kinevezés. A főtisztelendő püspök úr Sz. Kereszturna *Ütő Lajos* dombói lelkészt nevezte ki a hivek többségének választása után. Állását okt. 5-én foglalta el. Helyébe a dombói hivek nagy szótöbbséggel *Pál Tamás* tordai segédlelkészt választották meg. Áldás és siker kísérje munkájukat!

Dr. Gelei Józsefet, a kolozsvári főgimnáziumnak jeles tanárát a szegedi egyetem meghívta az Apáthi István halálával megüresedett állattani tanszékre s így a kiváló tanítvány mestere örökségébe lépett. Gelei már el is távozott körünkből s benne nem csekély veszteség érte különben is viharverte főgimnáziumunkat. Bár sajnáljuk távozását, de mégis bizonyos jóleső tudat tölt el a fölött, hogy éppen a mi emberünk foglalhatja el e diszes állást. Áldás és szerencse kísérje további munkájában is.

A tanárok román vizsgája. Köztudomás szerint Anghelescu közoktatásügyi miniszter a felekezeti iskolák tanárait is román vizsga letételére kényszerítette. A vizsgára nézve az utolsó pillanatig a legnagyobb zavar volt a tanárok körében. A zavart az okozta, hogy a miniszternek a vizsgát elrendelő 100090—923. sz. rendeletében határozottan ki volt fejezve, hogy vizsgára csak azok a tanárok kötelezhetők, akiknek nincsen 30 szolgálati évük, illetve a 60 életévet még nem töltötték be. A vizsga anyaga a román nyelv és irodalom. Azonban a történelem-földrajz szakos tanárok ezenkívül a román történelemből, a földrajzból és alkotmánytanból is kötelesek vizsgázni. Erre hosszú idő múlva jött a 71842—924 sz. miniszteri rendelet, amely semmi különbséget nem tesz a tanárok között, hanem mindeniket egyformán a történelem-földrajz szakos tanárok részére előírt vizsga letételére kötelezte. A tanárok e két ellentétes intézkedéssel szemben a legnagyobb bizonytalanságban voltak. Végre a vizsga megkezdése előtt pár héttel az egyházak úgy rendelkeztek, hogy a tanárok tartsák magukat a 100090—923. sz. rendelet intézkedéseihez. Amit annál is inkább tehettek, mert a szász tanároktól a miniszter is az abban körülírt vizsga letevését kívánta. Igen ám, de ami szabad a szászoknak, az nem szabad a magyaroknak. A vizsgáló bizottságok elnökei, a minisztertől kapott utasítás értelmében ragaszkodtak a 71842—924. sz. rendelethez s annak alapján kívántak vizsgát. Csupán a 30 szolgálati évvel bíró vagy a 60-ik életévet betöltött tanárokat mentették fel alóla. A többi tanárok az egyháztól vett utasítás alapján csak a román nyelv és irodalomból

vizsgáztak. Így hát tovább tart a bizonytalanság s az illetők nem tudják, hogy vizsgák érvényes-e vagy azt meg kell ismételnök, illetve pótolniok? Az ilyen lélekölő bizonytalan helyzetek semmi esetre sem válnak javára sem a kulturának, sem az annyira óhajtott konszolidációnak.

Itt említjük meg, hogy felekezeti tanítóink szintén vizsgáztak.

Iskolai év megnyitás a kolozsvári kollegiumban. A kolozsvári főgimnázium és elemi iskola ünnepélyes megnyitása szept. 21-én d. e. 11 órakor volt. Ez alkalommal az ifjúság éneke után imádságot mondott Vári Albert. Dr. Szentiványi József isk. f. ü. gondnok az ifjúsághoz a gyakorlati életre vonatkozólag intézett meleghangu beszédet, míg dr. Gál Kelemen igazgató az iskolai szabályokat ismertette. Végül dr. Boros György egyh. főjegyző mondott buzdító beszédet. Nehéz szívvel láttuk az ifjúság megritkult sorait, amit a miniszternek az az intézkedése okozott, mellyel a más vallásukat kitiltotta iskoláinkból. Lapunk zártáig beiratkozott 210 növendék, akik közül 146 unitárius. A leányotthonban 52 növendék, akik közül csak 6 nem unitárius. Az elemi iskolába 41 növendék, akik közül 29 unitárius.

Az unitárius theologiai Akadémiára beiratkozott 28 rendes hallgató.

Politizáljanak-e a papok? Régi kérdés, amely mellett pro és contra érvek hangzottak el. Most a kérdést a pápának egy nyilatkozata teszi aktuálissá, melyet az olaszországi diákszövetségnek országos kongresszusa alkalmából tett. A szent- atya szerint ma a politika kérdései az oltárig érnek el s ez egyszerűen kötelességévé teszi a papságnak a politizálást. A pápa ezen nyilatkozata a kath. papságra nézve eldöntötte a kérdést. Azonban reánk nézve még mindig nyílt kérdés, hogy vajjon megmaradjunk-e régi álláspontunk mellett s a templom szentélyét féltve őrizzük a napi politika szennyes hullámaitól, vagy pedig követve a kath. egyház fejének útmutatását, a palást védelme alatt és tekintélyével fölvegyük a politikai küzdelmet?

A pápát nyilatkozatában az a praktikus elv vezette, hogy a cél szentesíti az eszközöket. A politikát az egyház hatalmi törekvéseinek a megvalósítása érdekében tartja szükségesnek. E szent cél érdekében a legellentétebb politikai pártok is kezét foghatnak. Azonban minket a jezsuita morál nem kötelez

de ezen kívül a mi egyházainknak hatalmi törekvései sincsenek. Mi nem akarunk államot formálni az államban. A mi céljaink tisztán erkölcsiek és vallásiak. Azt akarjuk, hogy az evangélium lelkével megmehesítsük a világot, hogy a szivekbe emberszeretetet és istenfélelmet csepegtessünk. Szószékjeink nem lépcsők, amelyen világi hatalomhoz akarunk jutni, hanem szent magaslato, amelyek fölülemelnek az alantas földi érdekeken. Papjaink nem földi hatalomnak uszályhordozói, hanem Istennek szolgálói s Jézusnak apostolai, kik istenországa terjesztésére vannak hivatva. Ez a magasztos hivatás pedig eleven tiltakozás az ellen, hogy ők a politikának akármiféle szele által ide és oda hanyattassanak.

A bulgár unitáriusokról. Egy-két éve jelent meg az a kis (angol) nyomtatvány, amely magyar fordításban a következő:

„Hivatalos tájékoztató. A Bulgár Unitárius Szabad Egyház 1910-ben alakult. A Bulgár-Állam alkotmányának 40, 41, 42, 57 és 83 paragrafusai alapján. Szentesítette a kormányzat 1049 sz. rendeletével 1916 dec. 2-án. Törvényesített, mint „Bulgár Unitárius Szabad Egyház“ a Vallásügyi Minisztérium által az 1919 dec. 4-iki 7. sz. rendeletben. — A B. U. Sz. E. csatlakozott az Egyetemes Unitárius Szabad Egyházhoz 1912-ben, annak 87-ik évi gyűlésén Bostonban, Amerikában. Ezt elismerőleg bizonyította az Amerikai Unitárius Társulat elnöke 1921 ápril. 9-iki okmányában, mely szerint ez törvényes és társult Unitárius Egyház; első ordinált pásztor, egyszersmind a B. U. Sz. E. első papja Anton N. *Topliszky*, kinek felhatalmazása van felszentelni más bulgár papot is a B. U. Sz. E. új egyházközségei részére. Ugy szintén a Szabadelvű Vallásos Gondolkozók és Munkások Nemzetközi Szövetsége is tagjai sorába iktatatta. — A Britt és Külföldi Unitárius Társulatnak, valamint az Amerikai Unitárius Társulatnak gondoskodása alatt áll.“

E kis nyomtatvány magában foglalja a Bulgáriai Unitárius Egyház történetét. A hívek száma még nem nagy. Legtöbben vannak Dupnitzában, hol a lelkész is lakik és imaház is van. Itt mintegy 50—60-ra tehető a hívek száma, Szófiában 40-re. Egész Bulgáriában mintegy 200-an lehetnek. Inkább a hivatalnok, de az iparos osztályból is, kerülnek ki a hívek. Istentiszteletük egyszerű. Ének, ima, hosszabb bibliaolvasás, egyházi beszéd és ének. Keresztelést, esketést, temetést az imaházban végeznek

el Istentisztelet után. Keresztelésnél a pap nem önt vizet a keresztelendő fejére, hanem csak vibemártott kezével illeti. — Bulgár nyelven írt eredeti unitárius munka még nem jelent meg, angolból azonban fordítottak már. Sz. I. S.

Imádságos könyv. Vári Albert vallástanár imádságos könyvet írt, amelyben *ünnepi, hétköznapi* és *alkalmi* imádságok vannak. Az imádságos könyv célja az, hogy a jelenkor különböző erkölcsi és szellemi áramlatai között vergődő lelkeket elvezesse a keresztényi hit és erkölcs örök forrásához: Jézushoz s az által nyugtassa meg őket. E mellett templomainkban az énekeskönyv mellett az imádságos könyvnek is helyet kíván szerezni, hogy ez által istentiszteletünkbe a hivek is bevonassanak. A könyv remélhetőleg karácsonyra megjelenik.

Szentté avatás. Rómában új szentté-avatásra készülnek. Az elhunyt X. Pius pápának állítólagos csodáit vizsgálja a kongregáció. 85 csodatételét jelentették be. Azonban ezek közül 50 nem állotta meg eddig a helyét. Ha a többiek közül csak kettő akad, ami a valódi csoda jellegével bír, — amiben mi nagyon kételkedünk —, akkor X. Pius szentté avatják.

Egységes naptár. Miután az összes orthodox keresztény államok elfogadták a Gergely-féle naptárt, mint amely pontosabb és közelebb áll a csillagászati esztendőhöz, mint az általuk eddig használt Julián-féle naptár: a romániai görög keleti egyház szinódusa is elhatározta, hogy fontos gazdasági, politikai és szociális okokra való tekintettel szakít a régi hagyománnyal s elfogadja a Gergely-féle naptárt. Az egységes naptár 1924 okt. 14-én (a régi számítás szerint okt. 1-én) lépett életbe.

MEGHIVÓ.

A jelen évi főtanácsi gyűléssel kapcsolatosan a következő ülések lesznek:

November 7-én délelőtt 9 órakor lelkeszi konferencia a főtiszt. püspök úr elnökletével. Tárgyai: Dr. Varga Béla theol. akad. tanár felolvasása és dr. Kiss Elek theol. tanár előadása.

November 7-én délután 3 órakor az Egyetemes Unitárius Lelkészkör évi közgyűlése. Felolvas Kovács Lajos brassói lelkesz.

November 8-án d. e. 10 órakor az E. K. Tanács termében az Unitárius Irodalmi Társaság választmányi és évi közgyűlése. Ezt követőleg 11 órakor a kollégium disztermében rendes fel-

olvasó ülés a következő tárgysorozattal: „A nőkérdés nálunk“ címen előadást tart dr. Kauntzné Engel Ella; az előadást megbeszélés fogja követni, miben a jelenlevő nők és férfiak mind résztvehetnek, sőt tekintve egyetemes társadalmi életünk ez aktuális kérdésének nagy fontosságát, kívánatos is, hogy minél többen vegyenek részt. A megbeszélést a főtiszt. püspök úr, mint az Unitárius Irodalmi Társaság elnöke fogja vezetni. Ez után Taar Géza nagyajtai lelkész, az U. I. T. választmányi tagja fog szabadelőadást tartani „Szabó Dezső Elsodort falújának társadalmi problémái“ címen. Ezt az előadást is eszmecsere fogja követni.

Ugyanez nap d. u. 4 órakor a Dávid Ferenc Egyletnek lesz jubiláris közgyűlés.

Az összes lelkész urakat, az Egyetemes Unitárius Lelkészkör, az Unitárius Irodalmi Társaság és a Dávid Ferenc Egylet tagjait, valamint az érdeklődőket ezennel hivatalosan is meghívjuk a fenti gyűlésekre. A nőkérdésről való előadás és megbeszélés fontosságára való tekintettel a tisztelendő papnéknak és tanítónéknak, mint az egyházas nőmozgalom mindenütt hivatott irányítóinak, a megjelenését külön is kérjük.

SZERKESZTŐI ÜZENET.

Dr. Varga Béla theol. akad. tanár beiktató ünnepéről lapunk következő számában fogunk részletes tudósítást közölni.

Szerk.